

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆԻՐԱԿԸ ՍԿԶԻՆԱԳՆՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

ISBN 978-9939-826-35-6

Գյումրի
ԷԼԳՈՐԱԳՈ
2015

Ինգա Է. Ավագյան

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇԻՐԱԿԸ
ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ**

Գյումրի
ԷԼՂՈՐԱՂՈ
2015

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)
Ա 770

*Երաշխավորված է հրատարակության 33 ԳԱԱ
Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների
կենտրոնի գիտական խորհրդի (9.03.2015թ.)
Գյումրու «Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի որոշումներով*

Գիտական խմբագիր՝
պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ **Սիմոն Դմայակյան**

Գրախոսներ՝ **Ստեփան Տեր-Մարգարյան**
Պարույր Զաքարյան

խմբագիր՝ **Անահիտ Սկրտչյան**

Ավագյան Ինգա

Ա 770 ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇԻՐԱԿԸ ՍԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒԻՆԵՐՈՒՄ/ Ի. Ավագյան. – Գյումրի:
Էլդորադո, 2015. – 78 էջ:

«Պատմական Շիրակը սկզբնաղբյուրներում» համահավաքում մշակվել, պատմական փաստերի հետ համադրվել և գրքի տեսքով ընթերցողի սեղանին են դրվել Երիախի երկրի և հարևանների մասին վանտոսայան արձանագրություններում պահպանված զրավոր հիշատակությունները, որը անհրաժեշտ է Երիախի երկրի և թագավորության դերը Յյուսիսային համադաշնության և վանտոսայան մշակութային համակարգում (Ք.ա. VIII-VI դդ.) բացահայտելու համար: Նաև հին ու նոր տվյալների և աղբյուրների հիման վրա Երիախի երկիրը, նրա փոխհարաբերությունները հարևան երկրների, Յյուսիսային համադաշնության և Վանի թագավորության կենտրոնի հետ ներկայացնելու համար:

Վանտոսայան աղբյուրներն ունեն պատմական, փաստագրական, աղբյուրագիտական, հնագիտական արժեք: Գիրքը մեծապես արժեքավորվում է հեղինակի գիտական և մեկնաբանություններով, պատմական քարտեզով, լուսանկարներով, արձանագրությունների յուրօրինակ ընթերցումներով:

Գիրքը հասցեագրվում է հայագիտությանը զբաղվող գիտական հաստատություններին, հնագետներին, պատմաբաններին, արևելագետներին, աղբյուրագետներին, ազգագրագետներին, ժողովրդագրությանը զբաղվողներին և ընթերցող լայն շրջանակներին:

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-9939-826-35-6

© Ավագյան Ի., 2015

Էրիախի երկիրը սեպագիր աղբյուրներում

Հայ պատմագիտության մեջ պատմական Շիրակ գավառի սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կյանքը, տեղի բնակչության էթնոժողովրդագրական իրավիճակն ու սոցիալական կազմը Ք.ա. VIII-VI դդ. ներկայացնող և Այսրկովկասի ու Վանի թագավորության վարչատարածքային բաժանումների համակարգում ունեցած դերի մասին բազմաթիվ տեղեկությունները ցրված են գրավոր աղբյուրներում, արձանագրություններում, պատմիչների գործերում, գիտական գրականության մեջ: Սույն աշխատանքի նպատակն ենք համարում ի մի բերել, լրացնել և ամփոփել Շիրակի Էրիախի երկրի հին շրջանի՝ մասնավորապես բիայնական դարաշրջանի պատմությունը Ք.ա. VIII-VI դդ. և հավաքել Էրիախի երկրի և հարևանների մասին վանտոսայան արձանագրություններում պահպանված գրավոր հիշատակությունները: Սա անհրաժեշտ է Էրիախի երկրի և թագավորության դերը թե՛ Հյուսիսային համադաշնության, թե՛ վանտոսայան մշակութային համակարգում (Ք.ա. VIII-VI դդ.) բացահայտելու համար: Նաև հին ու նոր տվյալների և աղբյուրների հիման վրա Էրիախի երկիրը, նրա փոխհարաբերությունները հարևան երկրների, Հյուսիսային համադաշնության և Վանի թագավորության կենտրոնի հետ ներկայացնելու համար:

Շեշտադրելով Էրիախի և պատմական Շիրակի տարածքում (Ք.ա. VIII-VI դդ.) կազմավորված մյուս երկրների զարգացման օրինաչափությունները՝ բացահայտել այդ փոխհարաբերությունների նմանություններն ու տարբերությունները: Շիրակի պատմության և հնագիտության ուսումնասիրության համար կարևոր են բիայնական այն արձանագրությունները, որոնցում հիշատակվում են Էրիախի երկիրը կամ նրա հարևաններից որևէ մեկը: Աշխատանքում ըստ հերթականության, ժամանակագրական կարգով ներկայացված են՝ ա. Արգիշտի I-ի հորխորյան¹ տարեգրության այն հատվածները, որտեղ արքան խոսում է Էրիախի կամ նրա հարևանների դեմ կազմակերպած նվաճողական արշավանքների մասին, բ. Արգիշտի I-ի հորխորյան տարեգրության կրկնօրինակը համարվող Վանի Ս. Սահակ եկեղեցու սեպագիր կոթողը, գ. ժամանակակից Կարսի վիլայեթի Հանակ շրջկենտրոնից ոչ հեռու գտնված սեպագիր արձանագրությունը, որը որոշ նմանություններ ունի

¹ Արգիշտի անվան ուրարտերենից ճիշտ տառադարձումը Արգիշտին է: Գ. Սրվանձտյանցը Արգիշտիի տարեգրությունը անվանում է *Խոթտոյան*, հաճախ նաև հանդիպում ենք տվյալ բառի *Խոթտոյան* ձևին: Տե՛ս ՀԺՊ քրեստոմատիա:

Խորխորյան տարեգրության, Վանի Ս.Սահակ եկեղեցու սեպագրի և Արգիշտի I-ի թողած Սարիղամիշի արձանագրության հետ, Պ. Արգիշտիի՝ Սարիղամիշի, Սպանդարյանի, Մարմաշենի արձանագրությունները և Վանի թանգարանում պահպանվող ազաթե ուլունքներից մեկի արձանագրությունը՝ մանրամասն վերլուծություններով, Ե. Սարգուրի II-ի տարեգրության այն հատվածները, որտեղ արքան դարձյալ պատմում է Երիախի կամ նրա հարևանների դեմ կազմակերպած նվաճողական արշավանքների մասին, զ. Ռուսա I-ի՝ Ծովինարի արձանագրությունը, որտեղ Երիախի երկրի անվանումը հանդես է գալիս «Երկիր Երիանի» ձևով, Է. Ռուսա II-ի՝ Թոփրաք-կալեից հայտնաբերված կավե աղյուսակի սեպագիր տեքստի այն հատվածը, որում արքան խոսում է Իշկիգուլու երկրի թագաժառանգ Շագաաշթարային Մանա երկրի կառավարիչ նշանակելու մասին (իհարկե, խոսքը Մանայի մի փոքր հատվածի մասին է, որը նվաճվել էր Ուրարտուի կողմից): Այսպիսով ներկայացված են 15 արձանագրություններ ուրարտական աղբյուրներից, մեկ սեպագիր արձանագրություն կող ուլունք և մեկ արձանագրություն ասուրաբաբեղական աղբյուրներից՝ Աշուրիսուայի գեկույցը ուղարկված Սարգոն II-ին, որտեղ հիշատակվում է Երիախի համադաշնության մասը կազմող Գուրիա-նի երկիրը:

Թարգմանությունը կատարված է ըստ Պ.Յ. Յովհաննիսյանի, Ա.Ե. Մովսիսյանի խմբագրած «*Հայ ժողովրդի Պատմության քրեստոմատիա-յի*», *Յ.Կարազյոզյանի թարգմանությամբ կատարված «Վանի թագավորության սեպագիր աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան պետությունների մասին»* գլխի, էջ 161-169, 174-181, 183-184 և ըստ Ն.Վ.Յարությունյանի, «*Корпус урартских клинообразных надписей*», Գ.Ա. Մելիքիշվիլիի «*Урартские клинообразные надписи*», Ի.Մ Դյակոնովի «*Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту*», «*Урартские письма и документы*», Գ.Վ. Ծերեթելիի «*Урартские памятники музея Грузии*», Тбилиси, 1939, Ջ. Լանֆրանչիի և Ս. Փարփոլայի «*The correspondence of Sargon II*», Part II, Letters from the Northern and Northeastern provinces, Մ. Սալվինիի «*Corpus dei testi Urartei*», *volume I*, «*Corpus dei testi Urartei*», *volume IV*, համահավաքների: Պատմական Շիրակի և հարևան տարածքների վարչական բաժանումը ուրարտական տիրապետության ներքո արտացոլելու համար կազմել ենք քարտեզ՝ «Երիախի երկիրը Բ.ա. VIII-VI դդ.» (տե՛ս աղ. I):

Խորխորյան տարեգրության առաջին սյունակում (տե՛ս հավելված՝ Արգիշտի I, Խորխորյան տարեգրություն, սյունակ 1) Արգիշտին (Բ.ա.

786-764 թթ.) պատմում է, որ այդ տարում երրորդ անգամ զինվորներ գնդելով արշավել է Դիաուեխի ցեղի վրա և հպատակեցրել Դիաուեխի արքային, ապա գրավելով Շերիազի երկիրը՝ քաղաքները այրել, ամրոցները ավերել ու հասել է մինչև Բուքի քաղաքը (5-8 տողեր): Ապա Արգիշտին պատմում է Ջաբախա (I, 9-10 տողեր) և Իգանի (Իյանի) (I, 11-րդ տող) կատարած արշավանքի մասին, որի ընթացքում գրավվում է Ջաբախան, իսկ Մակալթունի քաղաքն անջատվում է Իգանիից: Այս արշավանքի ուղղությունը ձգվում էր հարավ-արևմուտքից հյուսիս-արևելք. արշավանքի ընթացքում Արգիշտին առաջին անգամ հայտնվում է Շիրակում: Տարեգրության I սյունակի 11-րդ տողում Արգիշտին նշում է, որ Իգանիի Մակալթունի քաղաքը նվաճելուց հետո եկել է Երիախի երկրի վրա, ապա արշավել է Աբունի և Ուխտերուխի (Վիտերուխի) (*KYKH*/173-I 12-րդ տող): 13-14 տողերում արքան բերում է գերեվարվածների հանրագումարը՝ 19225 պատանի, 10140 երիտասարդ զինվոր, 23280 ստրկուհի, ընդամենը՝ 52675 մարդ, որոնք գերվել էին մեկ տարում: Գերիներից ոմանց արքան սպանել էր, ոմանց ողջ տարել: Արգիշտին քշել-տարել էր 1104 ձի, 35015 խոշոր եղջերավոր անասուն, 101829 ոչխար: Խալդիի փոխարեն սույն մեծագործությունները նա կատարել էր մեկ տարում:

Նույն հատվածի՝ հաջորդ տարվա արշավանքի նկարագրության մեջ արքան պատմում է Երիախի դաշնակից և հարևան Աբիլիանիսի, Անիշթերգա, Կուարգանի, Ուլթուգաինի երկրները նվաճելու (17-18 տողեր) և այս երկրները հպատակեցնելու՝ զգետնելու մասին: Արշավանքի հաջորդ ուղղությունը այդ նույն տարում դեպի Էթիունի էր, որը Արգիշտին նվաճում է՝ հասնելով Իշկիգուլու երկիրը և Էթիուխի երկրի Ուդուրի ցեղը (21-22): Բնականաբար, այս արշավանքը կատարվելու էր Էթիունիի կազմի մեջ մտնող Երիախիի համադաշնության տարածքով: Արքան պարզապես պատմում է, որ գերել է տղամարդկանց և կանանց, սակայն որևէ թվային տվյալ այստեղ չի բերում, այլ շարունակում է պատմել այդ տարում կատարած մյուս արշավանքների մասին: Ավարի մասին տվյալները նա բերում է մի քանի այլ երկրների դեմ արշավելուց հետո միայն: Գերեվարվել էր 8 հազար պատանի, 11 հազար կին², ընդամենը 20279 մարդ մեկ տարում (38-43 տողեր): Արքան ոմանց սպանել էր, ոմանց գերի տարել: Սակայն ավարի հանրագումարը (որը արձանագրության մեջ թերի է պահպանված՝ 1280 ձի , [...] խոշոր եղջերավոր անասուն, 126 հազար [...] ոչխար, արշավանքի փառահեղ ավարտը և իր տիտղոսաշա-

² Թվերը թերի են:

րը) արքան բերում է Խորխորյան տարեգրության II սյունակի 1-4 տողերում:

Խորխորյան տարեգրության՝ մեզ հետաքրքրող հաջորդ հատվածում Արգիշտին հայտնվում է Արարատյան դաշտում, որտեղ էլ հիմնադրում է Էրեբունին (սյունակ II 25-37 տողեր) (*ԿՅԿԻ*173): Խորխորյան տարեգրության IV սյունակի 72-73 տողերում արքան պատմում է Արգիշտիխինիլի հիմնադրման և Ուազա (Վազա) երկրում ջրանցքի կառուցման մասին (*ԿՅԿԻ*173, *ՉԺՊ քրեստոմատիա*, էջ 167): Այս տեղեկությունները կրկնվում են Խորխորյան տարեգրության կրկնօրինակը համարվող Վանի Ս.Սահակ եղեղեցուց հայտնի արձանագրության մեջ՝ A2 15-րդ տող, B2՝ 40-42 տողեր:

Խորխորյան տարեգրության V սյունակի 33-35 տողերից՝ արշավանքի հռչակագրից, պարզ է դառնում, որ այդ տարի Արգիշտին արշավել ու գնեքի ուժով տապալելով՝ հպատակեցրել է Մանա և Էթիունի երկրները:

Խորխորյան տարեգրության մեջ Էրիախի երկրի մասին երկրորդ հիշատակությունը, որը նաև իր բովանդակությամբ համընկնում է Սարմաշենի արձանագրությանը, *ԿՅԿԻ-173 V* սյունակի 41-49 տողերում է: Արքան պատմում է, որ լսելով, թե Էթիունի երկրից եկել և Արդինի (քաղաքի) «Աշտիուզին» հափշտակել են *Ր*, հենց այդ նույն տարում երրորդ անգամ զորք է գնդել, և աղոթելով Խալդի տիրոջը, Թեյշեբային, Շիվինիին և Բիայնիլի երկրի աստվածներին՝ արշավել. արքայի՝ իշխանական մեծությամբ աղերսանքը վերևում լսում էին աստվածները:

Ըստ Գ.Մելիքիշվիլու կարծիքի՝ խոսքը էթիունյան ջոկատների կողմից Խալդ աստծո կամ կուռքի հափշտակման մասին է, ընդ որում ուսումնասիրողը *aštuazi* բառի տակ հակված է տեսնել հայկական «աստուած» բառի նախածևը, սակայն Ն.Հարությունյանը կարծում է, որ խոսքը ավելի շուտ նույնանուն այլ կենտրոնի մասին է՝ «Էթիունյան Արդինի», որը գտնվում էր Բիայնիլիի հյուսիսում, որտեղ բռնկված ապստամբությունը ճնշելու պատճառով Արգիշտի թագավորը ստիպված էր արշավանք կազմակերպել, (*ԿՅԿԻ* /173-V, ծան. 44) ընդ որում՝ երիցս (*ՉԺՊ քրեստոմատիա*, էջ 167):

Շիրակի, մասնավորապես՝ Էրիախի երկրի կրոնի մասին պատկերացում ստանալու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ Արգիշտի I-ի՝ Ք.ա. 768 թ. արշավանքին: Այս արշավանքը մի առանձնահատուկ արշավանք էր՝ ուղղված Հյուսիսարևմտյան համադաշնության դեմ: Արշավանքն ուներ կրոնահոգեբանական շարժառիթներ, որոնք ուսումնասիրելով՝ կարելի է որոշ գաղափար ունենալ համադաշնության կրոնա-

պաշտամունքային պատկերացումների մասին: Իր թագավորության տասներեքերորդ տարում, երբ Արգիշտին գտնվում էր Մանայում, լսում է, որ «*Էթիունի երկրից /եկել ու/ տարել են Արդիհնի քաղաքի Աշտիուզեն*», այսինքն՝ Մուծածիր քաղաքի Խալդիի տաճարի արծանիկներից մեկը (*Յմայակյան Ա., Շիրակը Լուշա-Կատարգա-Վիտերուխե...*, էջ 22-23): Նման երևույթ կար դեռևս խեթական շրջանում, երբ ընդունված է եղել խեթական տերության տարբեր շրջանների բնակավայրերի, լեռների, գետերի, աղբյուրների և այլ աստվածությունների երկրպագման կանոնակարգը: Աստվածության արծանը տաճարի մի հարկաբաժնից (արծանի գտնվելու մշտական վայրից) տեղափոխում էին *hushaši* կոչվող հաստատություն, դնում էին պատվանդանին, կատարում էին մատուցումներ, ապա աստծո արծանը հետ էին տանում: Իրենց աստվածություններով ներկայացված հեռավոր շրջանների և հատկապես խեթական տերությունից դուրս գտնվող երկրների հիշատակությունը ստիպում է Ա.Քոսյանին ենթադրել, որ ծիսական արարողությունները պիտի ընթանային մայրաքաղաք Խաթթուսասի կամ դրա մոտակայքում գտնվող որևէ տաճարում, որտեղ տեղադրված էին համապատասխան աստվածությունների արծանները (*Քոսյան Ա.*, էջ 315-331): Յնարավոր է, որ տաճարում ոչ բոլոր գրավված երկրների աստվածների կուռքերն են տեղադրված եղել, կուռքի բացակայության դեպքում արարողությունը կազմակերպելու համար այդ արծանները ստիպված էին բերել հեռավոր շրջաններից, ինչպես «*Արդիհնի քաղաքի Աշտիուզեն*»: Կուռքը չվերադարձնելու պատճառով տեղի էր ունեցել կրոնաքաղաքական բնույթ կրող այդ ընդհարումը /: Խեթական այս ավանդույթը համարելով ընդհանրական ողջ տարածաշրջանի համար՝ Ուրարտու, Ասորեստան, Էթիունի, և այսպիսի տաճարներից մեկը համարելով Մուծածիրի Խալդ աստծո տաճարը, որը նաև ասորեստանցիների պաշտամունքային կենտրոններից էր, կարելի է եզրակացնել, որ նախընտրելի է ստորև բերվող Ռուսա II-ի սեպագիր աղյուսակի՝ Ի. Դյակոնովի առաջարկած թարգմանությունը: Յնամծայն դրա՝ «Կիլբանի երկրի մոտ սրբավայրից Ռուսախինիլի էին վերաբնակեցրել Խալդ տիրակալին» (*ՄՊՃ*, ծան. 28): Կարելի է եզրակացնել, որ Արդիհնի (Մուծածիր) քաղաքի Աշտիուզեն մեծ կրոնապաշտամունքային նշանակություն է ունեցել Յյուսիսարևմտյան համադաշնության մեջ մտած իշխանությունների և երկրների համար: Առավել ևս, եթե արծանը պատկանել է Խալդ աստծուն, նշանակում է՝ ուրարտական և Էթիունյան կրոնապաշտամունքային պատկերացումները այնքան էլ հեռու չեն եղել իրարից:

47-50 տողերից իմանում ենք, որ արշավելով Էթիունի երկրի վրա՝ նա նվաճել է Երիախի ցեղի երկիրը և Քաթարգա ցեղի երկիրը, մինչև Իշկի-գուլու երկիրը, տղամարդկանց և կանանց արքան քշել է Բիայնիլի:

Այս տողերի և Արգիշտիի՝ Մարմաշենի արձանագրության մանրամասն համեմատումը կկատարենք ստորև: V սյունակի 51-65 տողերում Արգիշտին խոսում է Երիախիի հարավային հարևան և դաշնակից Վիտերուխի (Ուիտերուխի) երկիրը Խալդյան գորությամբ հպատակեցնելու, երկրի քաղաքները այրելու, ամրացված Ամեգու արքայական քաղաքը կռվով գրավելու, այստեղ արձանագրություն բողոքելու և գերիներ տանելու մասին: Ոմանց արքան սպանել էր, ոմանց ողջ տարել:

V սյունակի 66-69 տողերում արքան բերում է Խալդիի համար³ իր՝ մեկ տարում կատարած արշավանքի ավարի հանրագումարը՝ 1200... ձի, 29504 խոշոր եղջերավոր անասուն, 60 հազար ... ոչխար:

Խորխորյան տարեգրության տեքստի առանձին հատվածների կրկնօրինակ է համարվում Վանի Ս. Սահակ եկեղեցում հայտնաբերված արձանագրությունը KYKH 174 A, B, որն արված է երկու քարերի վրա (*Salvini M.*, էջ 58): Այս արձանագրության շնորհիվ Վ.Բելքը փորձեց վերականգնել Խորխորյան տարեգրության ամբողջական կառուցվածքը, իսկ Գ.Մելիքիշվիլին հաջողվեց վերականգնել տարեգրության հիմնական տեքստի վնասված հատվածները և տարեգրության դեպքերը դասավորել ըստ Արգիշտի I-ի կառավարման տարիների: Հատուկ գրականության մեջ արտահայտված է այն կարծիքը, որ Վանի արձանագրության երկու բեկորները պատկանել են նույն հուշակոթողին, սակայն բացակայում են A և B մասերի միջև եղած հատվածը և ստորին B հատվածից ներքև եղած հատվածները: A հատվածի բոլոր չորս կողմերը ծածկված են սեպագրով՝ A1, A2, A3, A4, իսկ B հատվածի՝ միայն առջևի և հետևի կողմերը՝ B1, B2 (*KYKH /174*): Այս արձանագրության A1, B1 հատվածներում Արգիշտին պատմում է Բիայնիլիի հյուսիսարևմտյան հարևանի՝ Դիաուխի հզոր ցեղամիության հպատակեցման մասին: Ապա *KYKH 174 B1 27-40* տողերում արքան պատմում է, որ Խալդյան գորությամբ հպատակեցրել է Էթիունի երկիրը և նշում է, որ հաղթել է Դիաուխիի արքային երեք տարի անընդմեջ օգնության եկած Լուշա, Քաթարգա երկրներին և Երիախի ցեղի երկրին, Գուլուբախի, Ուիտերուխի երկրներին՝ հասնելով մինչև Աբունի երկիրը: Արգիշտին պատմում է, որ

³ Այս և ստորև հանդիպող մյուս հատվածներում ըստ ՀԺՊ քրեստոմատիայի՝ «Խալդիի փոխարեն»:

ամորձատել է Լուշա երկրի արքային, իսկ Իգա երկրի արքային նա ստրկացրել է, սակայն հարկ վճարելուց հետո թողել է իր տեղում: Հատվածի ընդհանուր բովանդակությունից կռահում ենք, որ Արգիշտին այս արշավանքը իրագործել է Դիաուխի կատարած արշավանքից հետո տարածաշրջանում իր դիրքերն ամրապնդելու և նոր տարածքներ նվաճելու համար:

KYKH 174 A3 16-23 տողերում Արգիշտին պատմում է. «Խալդ աստծո զորությամբ և Խալդյան հրամանով, երբ Խալդ աստվածը Մենուայի որդի Արգիշտիին թագավորություն տվեց, և նա բազմեց հայրական գահին...»: Այս թվարկվում են արքայի տիտղոսները՝ «Խալդ աստծո զորությամբ Արգիշտին՝ Մենուայորդին, հզոր արքան, Բիայնիլի երկրի արքան, Տուշպա քաղաքի կառավարիչը», որից հետո Արգիշտին պատմում է, որ Էթիունի երկիրը ապստամբած էր, և արքան արշավելով Էթիունիի դեմ՝ զենքի զորությամբ հպատակեցրել է երկիրը: Հնարավոր է, որ այս ապստամբությունը համընկել է Մենուայի մահից հետո ծագած անկայուն իրավիճակին մինչև Արգիշտիի գահ բարձրանալը, և հավանաբար որոշ տարածքներ (Ուխտերուխիմ^ո, Էրիքուախիմ^ո) Մենուայի մահից հետո դարձյալ ցանկացել էին մտնել Էթիունիի համադաշնության մեջ՝ ապստամբելով Արգիշտիի դեմ:

Ն.Հարությունյանը Խորխորյան տարեգրության կրկնօրինակ է համարում Վանից հայտնի KYKH 175 a,b, երկու մասից բաղկացած, բազալտե քարի վրա արված արձանագրությունը, որը պահվում է Վրաստանի թանգարանում: Արձանագրությունը թերի է, սակայն պահպանված ընդհանուր բովանդակությունից պարզ է դառնում, որ խոսքը Էթիունի խոշոր համադաշնության դեմ տարած հաղթանակի մասին է, որի կազմի մեջ էին մտնում պատմական Շիրակի վարչական մասը կազմող Գուլուբախին և Անիշթերգան (KYKH/175 a,b,c):

Ուշագրավ է Հանակի՝ (Օրթաքենդ) KYKH 174 C թերի տեքստով արձանագրությունը, որը հայտնաբերվել է 1985 թ. ներկայիս Կարսի վիլայեթի շրջկենտրոն Հանակից ոչ հեռու՝ Օրթաքենդ գյուղից 2 կմ հեռավորության վրա (CTU I, A 8-7)՝ Չլդրը լճից հյուսիս-արևմուտք, Արդահանից՝ հյուսիս-արևելք: Արձանագրությունը շատ ընդհանրություններ ունի Խորխորյան տարեգրության I-ին սյունակի 6-8 տողերի, ինչպես նաև տարեգրության կրկնօրինակը հանդիսացող 174 B1 1-11 տողերի և Սարիղամիշի արձանագրության որոշ տեղեկությունների հետ (KYKH/176): Կարևոր են Սարիղամիշի արձանագրության հետ կապված տեղեկությունները. Արգիշտին, նախ արշավելով Թարիունի (1-6 տողեր), ենթար-

կել և հպատակեցրել է այս երկիրը: Արշավանքի ճանապարհը անցել էր խուշանացիների և քիայցիների երկրներով և հասել էր Աշկալաշի երկիրը: Հավանաբար այս արշավանքի ընթացքում ամենալուրջ դիմադրությանը Արգիշտին հանդիպել էր Ախուրիանի քաղաքի մարզում (7-8 տողեր), երբ նրան դեմ էր դուրս եկել Դիաուխի ցեղի արքան: Արգիշտի արքան զորքը հետ էր շարտել, Կա[...]ունի մարզի քաղաքները ոչնչացրել: Ապա (9-10 տողեր) արքան պատմում է, որ ավար է արել, ու բերում է արշավանքի ընթացքում գերեվարվածների ընդհանուր հանրագումարը՝ 72080 պատանի, 7000 մարդ, 11 հազար... Մի մասին արքան սպանել էր, մի մասին կենդանի տարել: Արշավանքի ընթացքում արքան ավերել էր 6 ամրոց և 50 քաղաք: Սակայն արձանագրության ուշագրավ հատվածներից է նաև անեծքի բանաձևը (12-13 տողեր). «Ով այս արձանագրությունը ոչնչացնի, թող ոչնչացնեն Խալդին, Կուեռան նրան արևի տակ...»: Գլխավոր ընդհարումը տեղի էր ունեցել պատմական Շիրակի վարչական մասը կազմող Աշտուխի երկրի Ախուրիանի բնակավայրի մոտ, և գերիների մեջ էին նաև այս երկրի բնակիչները: Սարիղամիշի արձանագրության մեջ Արգիշտին ավելի մանրամասն է խոսում Ախուրիանի ճակատամարտի մասին:

Անեծքի բանաձևում Խալդիի հետ հիշատակված է Կուեռան: Այս հազվադեպ հիշատակությունը վկայում է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում՝ Վանանդի և Շիրակի տարածքում, Կուեռա աստծո պաշտամունքի մասին: Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում Կուեռայի պաշտամունքի մասին է վկայում Իզողլուի արձանագրությունում հիշատակված «Կուեռա աստծո Թաշե քաղաքը» (*KYKH/244-31*):

Կուեռան Միերի դրան արձանագրությունում (*KYKH/83-8*) հիշատակված տասնչորսերորդ աստվածությունն է, որը դարձյալ հնդեվրոպական ծագում ունի (*Պետրոսյան Ս., Պետրոսյան Լ., Կարմիրբլուրյան P. AMAR.UTU...*, էջ 65-71): Այս աստվածությունն իր մեջ ներառել է հողի, երկրի, ցամաքի պաշտամունքը: Նրան վերագրվում է նաև վիշապային էություն, նա է պտղաբերության աստվածը, երկրի ընդերքի ջրերի՝ ջրհորների (*Հմայակյան Ս., Կուեռա-Կուառ...*, էջ 153-167), քաղցրահամ ջրերի տիրակալն ու նրանց պահապանը՝ վիշապի կերպարով: Ըստ Մենուայի արձանագրություններից մեկի՝ Կուեռայի վիշապակերպ պաշտամունքի հետ է կապվում նաև «էժդահա բուլակին»՝ «Աժդահակի (Աժի-Դահակի) աղբյուրը» (*Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը*, էջ 50-51): Այս աղբյուրը առնչվել է Կուեռայի պաշտամունքին, և պատահական չէ, որ այն կրել է Աժդահակ՝ Վիշապ անունը: Գեղա-

մա լեռներում է գտնվում Աժդահակ ամենաբարձր լեռնագագաթը, որի բարձրությունը 3598 մ է: Տարվա մեծ մասը լեռը ձյունածածկ է, լանջերը լերկ են: Գագաթն ունի կոնաձև տեսք, խառնարանի խորությունը 40-50 մ է, որը լցված է ջրով: Լեռան հյուսիսային փեշերից սկիզբ է առնում Գավառագետը (*ՂՏԲ հ.1*, էջ 54): Այսպիսի անվանում ունեցող լեռան գոյությունը էթիունյան համադաշնության մասը հանդիսացող Վեդուրի-էթիունի ցեղամիության սահմաններում հուշում է, որ էթիունիի ցեղերն ու երկրները քաջ ծանոթ էին Կուեռա աստծո վիշապային էությանը: Լեռան խառնարանի նկարագրությունը ապացույց է Կուեռայի՝ վերը նշված բնույթների մասին՝ երկրի աստվածություն, արտեզյան ջրերի աստված: Կուեռայի պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսում եղել է ուրարտական տիրապետության այստեղ հաստատվելուց ավելի վաղ, միայն թե ուրարտական դինաստիայի հովանավորող աստված Կուեռայի պաշտամունքը տարբերություններ ուներ էթիունյան Կուռաից: Սակայն ուրարտական դարաշրջանում միևնույն ծագման ու բնույթի այս երկու, սակայն զարգացման տարբեր ուղիներ անցած պտղաբերության, քաղցրահամ ջրերի վիշապաբնույթ Կուեռա և Կուռա աստվածությունները միաձուլվեցին, փոխներգործեցին, հղկվեցին և ստացան նոր շունչ: Կուեռայի հետ է առնչվել Օշականի տաճարի կրակի և ֆալոսների պաշտամունքը (*Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության...*, էջ 55): Կուեռան հնդեվրոպական ծագում է ունեցել և դրանով է պայմանավորված նրա համատարած պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհում, որտեղ գոյատևել է մինչև վաղ միջնադար: էթիունյան համադաշնության մեջ մտնող Երիախի ցեղամիությունը ընդունած պիտի լիներ Կուռա-Կուեռա աստծո պաշտամունքը և այս աստծուն պիտի պաշտեր իբրև գերագույն աստվածներից մեկը, քանի որ ուրարտական սեպագրերում հիշատակվող երկու տեղանունները, որոնց հետ էր կապվում Կուեռայի անվան ծագումը՝ Quarzani երկիրը և Կուռալինի հովիտը (*ԿՄԿԻ /421-6*), (վերջինս հիշատակվում է Ռուսա II-ի՝ Ջվարթնոցի արձանագրությունում) գտնվում են. առաջինը՝ Անիշթերգա (Արաքս գետի հյուսիսային ափին՝ Աբեդյանքի և Արաքս ու Ախուրյան գետերի խառնարանի միջև), որը չափազանց մոտ է Երիախի երկրին, և Ուլտուզա (Արտագ-Մակու) երկրների միջև՝ Արաքս գետի ափին՝ Մասիսի արևելյան և հարավային լանջերի մոտ, երկրորդը՝ Կարմիր բլուրի և Էջմիածնի միջև եղած տարածքում: Շիրակում և հարևան տարածքներում Կուեռայի պաշտամունքի մասին վկայող ամենակարևոր փաստը Հանակում՝ Կարսի վիլայեթի շրջկենտրոնից ոչ հեռու, Չլդըր լճից հյուսիս-արևմուտք, գտնված այս արձանագ-

րության 12-13 տողերն են, որտեղ Արգիշտին գրում է.«(12) Ով այս արձանագրությունը ոչնչացնի, թող ոչնչացնեն Խալդին, Կուեռան, (13) նրան արևի տակ» (*ԿՄԿԻ* /174 C): Սա այն եզակի վկայությունն է, որտեղ անեծքի բանաձևում հիշատակվում է Կուեռան: Հետևաբար, այս շրջաններում Կուեռա-Կուառի պաշտամունք է եղել, առավել ևս, որ որոշ ուսումնասիրողներ Կուեռային համարում են թեյշեբայի որդի և սրանով պայմանավորում Կուառլինի դաշտավայրի անվանումը Կուեռայի անվանք և նույն տարածքում՝ Կուառլինիում, թեյշեբաինի կառուցումը՝ ի պատիվ Կուեռայի հոր՝ թեյշեբա աստծո (*Հմայակյան Ա., Կուեռա-Կուառ...,* էջ 167): Հովհան Մամիկոնյանը նշում է, որ.«Կուառսն կառուցվել է Վիշապ քաղաքի տեղում» (*Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն,* էջ 47): Անհերքելի մի փաստ, որն ամրապնդվում է նաև Հանակից հայտնի ուրարտական վավերագրով: Ն.Մառը Կուառ քաղաքը նույնացնում է Վիշապ քաղաքի հետ (*Մառ Ն.,* էջ 38), իսկ Ա.Հմայակյանը Կուառ-Կուեռային համարում է Վիշապաբնույթ մի աստվածություն (*Հմայակյան Ա., Կուեռա-Կուառ...,* էջ 153-167):

Միջնադարյան նշանավոր փիլիսոփա և պատմիչ Գրիգոր Մագիստրոսը մի լեգենդ է հիշում, համաձայն որի՝ բարի ձուկ Աժդահակը Խոսրովի կնոջը նվիրել էր մի թանկարժեք մարգարիտ (*Պյոտրովսկույ Բ., Вишаны...,* էջ 28): Այս լեգենդը Բ.Պիոտրովսկուն հիմք է տալիս Վիշապի պաշտամունքը նույնացնել ձկան պաշտամունքի հետ, ձկան պաշտամունքին էլ մերժեցնել օձի պաշտամունքը, որը նույնպես ջրի խորհրդանիշն է համարվում (*Պյոտրովսկույ Բ., Вишаны,* էջ 29): Ն. Մառը Վիշապի «վեշ» կամ «ավշ» բաղադրիչը նույն աստծու հաբեթական հոգնակի ձևն է համարում (*Պյոտրովսկույ Բ., Вишаны...,* էջ 38):

ա. Սարիղամիշի արձանագրություն (*ԿՄԿԻ*176, *Церетели Г.,* էջ 52-55): Արձանագրությունը գտնվել է 1878 թ. վերին Սարիղամիշում (Կարսից 53 կմ հարավ-արևմուտք) Ա.Երիցյանի կողմից: Նրա խոսքերով՝ լեռնեցիների կողմից քարը բերվել էր 5 վերստ հեռավորության վրա գտնվող անտառում եղած ավերակներից և դրվել իրենց կառուցած մզկիթի արտաքին պատի մեջ հյուսիսարևելյան կողմից (*ԿՄԿԻ* /176, 218, էջ 52): 1881 թ. Սարիղամիշ գյուղի ավագ Տրիանդոֆիլովը Կարսի մարզի ռազմական նահանգապետ Ֆրանկինիի հրամանով սեպագիրը տանում է Թբիլիսի: Ըստ Մ.Նիկոլսկու հաղորդած տվյալների՝ սեպագիրը երկար ժամանակ դրված է եղել Կովկասյան թանգարանի բակում, հետո տեղափոխվել և դրվել էր թանգարանի սանդղամուտքում՝ ջրի ծորակի մոտ, և հայտնվել երկարատև խոնավության մեջ (*Церетели Г.,* էջ

52): Բացի սրանից՝ Մ.Նիկոլսկին նաև ենթադրում է, որ սեպագիրը բավական տուժել է բակից դեպի սանդղամուտք քարշ տալու պատճառով, ինչի արդյունքում վնասվել է վավերագրի աջ կողմը (*Церетелу Г.*, էջ 52): 1939թ. դրությամբ և ըստ Գ.Ծերեթելու հայտնած տվյալների՝ սեպագիրը բաժանված էր վեց բեկորների, կտրված էին ստորին ձախ և աջ մասերը, սեպերը գրեթե անընթեռնելի էին, և միայն քիչ թե շատ բարվոք վիճակում մնացած առանձին մասերը թույլ են տալիս պատկերացում կազմել սեպագրի իրական տեսքի մասին (*Церетелу Г.*, էջ 52-53): 1-8 Տողերում արքան պատմում է, որ գրավել է Ախուրիանի քաղաքը, Աշտուխինի ցեղի երկիրը, 4-րդ տողից իմանում ենք, որ այստեղ գալով՝ արքան լցրել էր *ari*-ները և նվաճել Աշտուխինին, ինչից հետո Էթիունի երկրից եկել էր ողջ հզոր զորքը: Ճակատամարտն այնքան կարևոր էր, որ արքան հաղթանակի համար հատուկ աղերսել էր (9-15 տողեր) Խալդիին, Թեյշեբային, Շիվինին, բոլոր աստվածներին, որոնք, լսելով արքայի խնդրանքը, հաղթանակ էին շնորհել նրան: Արքան հետ էր շարտել թշնամուն, հետապնդել մինչև Կալրախի մարզի քաղաքը: 16-17 տողերը թերի են, և մենք մասամբ ենք իմանում տարված ավարի մասին՝ ...հազար ...հարյուր ... պատանի, ... հազար 50 ողջ մարդ, 6 հազար ... կին:

Ինչ վերաբերում է 4-րդ տողին, ապա այն թերի է, և մնացած սեպանշանների հիման վրա Մ.Նիկոլսկին, Գ.Ծերեթելին, Գ.Մելիքիշվիլին, Մ. Սալվինին վերականգնում են «*ari*»՝ հացահատիկի շտեմարան, բառը: Ն.Հարությունյանը նախ եզրակացնում է, որ հաղթարշավները ներկայացնող արձանագրություններում այս և Սարդուրյան տարեգրության 350 շտեմարանների⁴ նվաճման մասին հիշատակության դեպքերը եզակի են, և ուրարտացիների համար շատ կարևոր էին Վանանդի ու Շիրակի հացահատիկային շտեմարանները, մյուս դեպքում էլ, հենվելով Ֆ.Քյունինգի կարծիքի վրա, ժխտում է իր այս տեսակետը՝ մեկնաբանելով, որ հազիվ թե հաղթարշավներում խոսվի հացահատիկի շտեմարանների նվաճման մասին (*КУКН* 176 ծան., *Церетелу Г.*, էջ 52-53, *CTU I* A8-2Vo): Ընդունելի է թարգմանության «*ari*-ները լցրեցի» ձևը, համաձայն որի՝ Աշտուխինին և երկրի շտեմարանները դառնալու էին ուրարտական բանակի թիկունքը ապահովող հեռակետ, որը դեպի հյուսիս

⁴ Եթե ուշադրություն դարձնենք, Ն. Հարությունյանի երկու աշխատություններում շտեմարանների թվերը տարբեր են: «*Земледелие и скотоводство Урарту*» աշխատության մեջ հեղինակը նշում է 150 գաղտնի շտեմարանների մասին, իսկ *КУКН*-ում 241/С 27, 31, թիվը հասցնում է 350-ի:

կազմակերպած արշավանքների ժամանակ արքային ապահովելու էր սնունդով:

Ուշագրավ է երկու հին քաղաքների՝ Ախուրիանիի և Աշտուխիի (որոնք հիշատակվում են Արգիշտիի՝ Սարիղամիշի արձանագրության մեջ) համադրությունը միջնադարյան և ժամանակակից անվանումներին: Առաջինը, բնականաբար, կապվում է Ախուրյան գետի անվան, իսկ երկրորդը՝ Կարսի շրջանի Աստախանա /Աստախանի/ բնակավայրի անվան հետ (*Плютровский Б. Ванское царство*, էջ 31):

Ուրարտական արքաները իրականացրել են նաև էթնիկ տեղահանություններ: Անդրադառնալով Շիրակում կատարված էթնիկ տեղաշարժերի հարցին: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ գերեվարված բնակչության աշխատանքը օգտագործվում էր թագավորական, համայնքային և մեհյանային տնտեսություններում պետական նշանակության խոշոր միջոցառումների ժամանակ՝ ամրոցների ու մեհյանների կառուցում, ջրանցքների անցկացում, ինչպես նաև այգեգործության, հողամշակության ու արհեստագործության մեջ: Ավարառուական պատերազմները գերիների ձեռք բերման հիմնական աղբյուրն էին: Ուրարտուի ծաղկման շրջանում (Ք.ա. VIII դ.) ռազմագերիների տարեկան քանակը հասնում էր մի քանի տասնյակ հազար մարդու, որոնք, պետական կամ ինքնուրույն տնտեսվարողների կարգավիճակ ստանալով, օգտագործվում էին ուրարտական տնտեսության տարբեր ոլորտներում: Այսպիսով, նրանց աշխատանքը ամուր դրված էր Ուրարտուի բազմաբնույթ տնտեսական կյանքի և քաղաքական կարգի հիմքում: Այս առումով ուշագրավ են արձանագրություններից բերված տեղեկությունները, որոնցից մոտավոր պատկերացում ենք ստանում էրիախի երկրից գերված մարդկանց քանակի մասին: Կարևոր խնդիրներից է, թե էթնիկ տեղաշարժերի ժամանակ Վանի արքաները ինչ սկզբունքներով և օրինաչափություններով էին առաջնորդվում: Հաշվի էին առնվում տեղահանված ազգաբնակչության աշխարհագրական միջավայրը, հիմնական զբաղմունքը, սովորույթները, կրոնապաշտամունքային առանձնահատկությունները, էթնիկ պատկանելիությունը: Ըստ Ա.Յանյակյանի Սևանա լճի հարավարևմտյան ափին տեղադրվող էթունյան համադաշնության մեջ մտնող Թուլիխու քաղաք-պետության տեղահանված բնակչությանը Սարդուրի II-ը բնակեցնում է Վանա լճի հարավարևմտյան ափին (*Հնայակյան Ա.Գ., Թուլիխու քաղաք-պետության մասին*, էջ 28-34): Այս տարածքով հոսող գետը, որը գտնվում է Վանա լճի ավազանում, և նույնանուն գյուղը հայկական սկզբնաղբյուրներում անվանվում են Թուլխ-

Թուխ և հավանաբար ծագում են Թուլիխու ցեղի անունից (Տե՛ս **ՉՏԲ հ. II**, էջ 491-492):

Սարիղամիշուն Արգիշտի I-ի թողած արձանագրությունից տեղեկանուն ենք էրիախի երկրի անմիջական հարևան Աշտուխիմի երկրից գերեվարված պատանիների, տղամարդկանց և կանանց մասին (**ԿՅԿԻ/176**): Չնայած արձանագրության՝ մեզ հետաքրքրող 15-17 տողերը թերի են, ինչը թույլ չի տալիս կարդալ գերեվարված տղամարդկանց քանակը: Արքան 17-րդ տողում հատուկ նշում է, որ տղամարդկանց մի մասին չի սպանել, այլ ողջ է գերեվարվել: Դատելով արձանագրության 6 և 7 տողերից «(6) Էթիունի (երկրից) համայն (?) (7) եկան հզոր բանակներ»՝ հնարավոր է, որ գերեվարված տղամարդկանց մեջ են մտել Աշտուխիմիին օգնության եկած Էթիունիի բանակի զինվորները ⁵: Սարիղամիշի արձանագրության տվյալները մեզ պատկերացում են տալիս այս և հարևան բարգավաճ տարածքների ազգաբնակչության խտության մասին: Համադրելով Արգիշտիի և Սարդուրյան տարեգրությունները (**ԿՅԿԻ/173-IV**, 241 B 28-44)՝ պարզ հաշվարկի միջոցով եզրակացնում ենք, որ էրիախի երկրից Սարդուրին տարած կլիներ մոտավորապես 4883 ռազմագերի (8153-3270=4883): Հետևաբար էրիախի երկիրը բավականին բարձր մակարդակ է ունեցել և սովոր բնակչություն: Բնակչության քանակով էրիախիմ կարող էր մրցակցել այնպիսի խոշոր երկրների հետ, ինչպիսիք էին Մանան և Աշտուխիմին: Մոտավոր թիվը իմանալով՝ կարելի է հաշվել Արգիշտիի էրիախի երկիր կատարած երկու և Սարդուրիի ութ արշավանքների ընթացքում գերեվարվածների հանրագումարը, որը պիտի հավասար լիներ մոտավորապես 50000 մարդու: Այս հաշվարկը խիստ մոտավոր է. 50000-ը նվազագույն թիվն է: Օրինակ ունենալով Աշտուխիմիից տարված գերիների քանակը, որը երեք անգամ կարող էր գերազանցել 4883-ը, կարող ենք պնդել, որ շատ հնարավոր է, որ տասը արշավանքների ընթացքում գերի տարվածների քանակը հասած լինի 100000 մարդու ⁵: Ավելի վաղ շրջանի վիճա-

⁵ Էրիախի երկրից տարված ռազմագերիների թվային տվյալները վկայում են բնակչության սովորության մասին: Պատանիների, տղամարդկանց և կանանց մեծ մասը, որ տարվել էր էրիախի երկրից, հողագործներ և անասնապահներ էին, որոնց ուժերը ներդրվելու էին ուրարտական բազմաբնույթ տնտեսության մեջ: Վանի տիրակալները տնտեսական ամուր կապեր ապահովելու համար ստրատեգիական կարևոր վայրերում և առևտրական բանուկ ճանապարհների վրա կառուցում էին հզոր ամրոցներ և ռազմական հենակետեր, որոնք առաջին հերթին ապահովելու էին էրիախիից Բիայնիլի տարվող արտադրական հումքի մատակարարման խնդիրը: Ամրոցներում տեղակայված ուրարտական կայագործները ճնշելու էին տեղի բնակչության ապստամբության յուրաքանչյուր փորձ, իսկ նման փորձեր կլինեին

կագրական տվյալների մասին ուսումնասիրությունն ունի Գ.Արեշյանը (*Արեշյան Գ.*, էջ 91-108):

Հայկից սերված ցեղերի և զավակների մասին խոսելիս Մովսես Խորենացին գրում է. «...Արամանյակը բոլոր բազմությունն առնելով չվում է դեպի հյուսիսային արևելք և գնում իջնում է մի խոր դաշտավայր, բարձրագագաթ լեռներով շրջապատված, որի միջով մի կարկաչասահ գետ էր անցնում արևմտյան կողմից. և դաշտը կարծես թեքված էր դեպի արևելք և երկարությամբ ձգվում էր արեգակի կողմը, իսկ լեռների ստորոտներում բխում էին բազմաթիվ ականակիտ աղբյուրներ, որոնք միանալով, գետեր կազմելով, հեզաբար հոսում էին նրանց սահմանների մոտ, լեռների ստորոտներով և դաշտի ափերով, որպես թե պատանիներ շրջեին երիտասարդուհիների մոտերը: Իսկ հարավային արեգակնաճեմ լեռը, սպիտակափառ գագաթով, ուղիղ բուսել էր երկրից՝ պինդ գոտևորված մարդու երեքօրյա ճանապարհի շրջապատով, ինչպես ասաց մերոնցից մեկը, և հետզհետե սրվում էր դեպի վեր. իսկապես մի ծերունի լեռ՝ երիտասարդացած լեռների մեջ: Արամանյակը այս խոր դաշտում բնակելով՝ շենցնում էր մի մասը դաշտի հյուսիսային կողմում և լեռան ստորոտը նույն կողմում, լեռն իր անվան հարմարեցնելով կոչում է Արագած, իսկ կալվածը՝ ոտն Արագածո» (*Մովսես Խորենացի*, I, Ժբ): Ապա Քերթոզահայրը շարունակում է. «Բայց սքանչելի մի բան է ասում պատմագիրը [Մար-Աբաս Կատինան՝ Ի.Ա.], թե շատ տեղերում ցիրուցան բնակում էին սակավաթիվ մարդիկ մեր երկրում նախքան մեր բնիկ Հայկի գալուստը» (*Մովսես Խորենացի*, I, Ժբ): Մովսես Խորենացին Հայկական լեռնաշխարհում հայկյանների տարածման մասին պատմելիս խոսում է նաև Շարային ու նրա տոհմին հանձնված գավառների մասին: «Նրա [Արամանյակի՝ Ի.Ա.] որդին՝ Արամայիսը իր բնակության համար տուն է շինում գետի ափին մի բլուրի վրա և իր անունով կոչում է Արմավիր, իսկ գետը կոչում է Երասխա՝ իր թռան Երաստի անունով: Իսկ իր որդուն, բազմազավակ և շատակեր Շարային ամբողջ աղխով ուղարկում է մի արգավանդ ու բերրի դաշտ, հյուսիսային լեռան՝ Արագածի թիկունքում, որտեղ շատ ջրեր են հոսում. նրա անունով, ասում են, գավառը կոչվեց Շիրակ» (*Մովսես Խորենացի*, I, Ժբ):

միայն այն դեպքում, եթե ծանր պարտություններից որոշ ժամանակ հետո տեղի սովոր բնակչությունից ծնունդ առնեք արական սեռի ներկայացուցիչների մի նոր զանգված, որից էլ հավաքագրվեք նոր բանակ: Այս մասին են վկայում վերը նշված այն նորանոր արշավանքները, որոնք Սարգստի ստիպված էր իրականացնել Երիախի երկրի և նրա դաշնակիցների դեմ, որոնք կազմում էին Եթիունի համադաշնությունը:

Շարան ու իր հետնորդները բնակվում ու իրենց իշխանությանն են ենթարկում Այրարատի Արշարունիք, Շիրակ, Աշոցք գավառներն ու Գուգարքի հարավային մեծ մասը: Այս էթնոքաղաքական միավորը հայագետներին հայտնի է «Շարայի ցեղամիություն» անվամբ (*Պետրոսյան Ա., «Շարայի ցեղամիությունը»...*, էջ 65-75, *Պետրոսյան Ա., Հացագգիների մշակության...»,* էջ 190-192, *Հմայակյան Ա., Էթիունեն երկիրը և...*, էջ 16):

Ք.ա. VIII-VI դ. Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան մասի ցեղերը, հետզհետե համախմբվելով, ստեղծել էին բավականին ուժեղ ցեղամիություններ: Դրանցից մեկի կենտրոնն էր հետագա Շիրակը, որի բնակչության անվանադիր-նախնին, նրա հավաքական կերպարի բանահյուսական անձնավորումն էր հայկազն Շարան: Պատմահորը հասած հայկական հին ավանդազրույցների համաձայն՝ Շարայից և նրա սերունդներից էին սերած վաղ միջնադարյան Հայաստանի Շիրակում, Արշարունիքում և Գուգարքում իշխած բուն հայկական ծագմամբ նախարարական տոհմերը: Ըստ Ն.Ադոնցի՝ Շարան և Գուշարը պարզ անվանադիրներ են, և Շարան այնպես է վերաբերում Շիրակին, ինչպես Գուշարը՝ Գուգարքին (*Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի...»,* էջ 472-473, ծան. 1): «Շարայի զարմերին» է վերաբերում Ստրաբոնի այն տեղեկությունը, համաձայն որի՝ «...թրակացիներից ոմանք, որ անվանվում են սարապարներ, այսինքն գլուխ կտրողներ, ապրում են Արմենիայից վերև և հարևան էին գուրանացիներին և մեդացիներին» (*Ստրաբոն, XI, 14, Երեմյան Ա., Կիմերական ու սկյութական ցեղերի ...»,* էջ 91, *Պետրոսյան Ա., «Շարայի ցեղամիությունը»...*, էջ 66, *Պետրոսյան Ա., Հացագգիների մշակության...»,* էջ 190-192, *Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի...»,* էջ 472, ծան. 1): Այս առումով Ն.Ադոնցը գրում է.«Եթե ընդունենք, որ իրենց հարևան սիրակների հետ Հայաստան են գաղթել նաև սարապարները, ապա Շիրակի իշխանների՝ Կամսարականների տոհմական անունը մեզ կներկայանա նոր լույսի տակ: Sara-para նշանակում է տառացի գլուխ կտրող կամ հատող: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ նույն նշանակությունն ունի «Կամսարը»՝ «պակաս գլուխ բոլորութիւն գագաթանն»: Այս հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ Կամսարականները Շիրակ գաղթած սարապարների հաջորդներն են: Հետագայում, երբ Շիրակն անցավ Արշարունիների այն ճյուղին, որ հաստատվեց Արշարունիքում, նրան անցավ նաև Կամսարականների տոհմանունը...» (*Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի...»,* էջ 472, ծան. 1):

բ. Սպանդարյանի (Ղուլիջան) արձանագրություն (աղ. II, նկ. 1) (տե՛ս Ղափանցյան Գր., էջ 168): Բացարձակ բարձրությունը 1823 մ,

40°39'42,8" հյուսիս, 44°0'52,9" արևելք, շրջանագիծը 7մ⁶: Ղուլիջանը (Կուլիջան, Սպանդարյան) գտնվում է Արագածի հյուսիսարևմտյան լանջին՝ Գյումրիից 21 կմ հարավ-արևելք (*ԿՅԿԻ*/178): Սեպագիրը գտնվել է 1884 թ. Քառանգու (հայկական՝ Կարկաչան) գետի ժայռոտ ափի արևմտյան որմնախորշում: Արձանագրությունում հիշատակվող ուրարտական դարաշրջանի Կուլիանի ցեղանունը, ըստ սեպագրի հրատարակիչ Ս.Նիկոլյսկու, համարժեք է այժմյան Կուլիջան-Ղուլիջան գյուղանվան նախաձևին, որի մոտ էլ՝ ժայռի վրա, թողնվել է արձանագրությունը: Այստեղ արքան պատմում է, որ խալդը սեփական զենքով ենթարկել է Կուլիանի ցեղի երկիրը և զգեստնել Արգիշտիի առջև (1-3 տողեր): Ուրարտական արքաների հաղթական արձանագրություններին բնորոշ է այն, որ նրանց բոլոր արշավանքներում առաջնորդող խալդի աստվածն է (4-րդ տող): Արձանագրության 5-7 տողերում արքան պատմում է, որ նվաճել է Դուրուբանի քաղաքը և Կուլիանի ցեղի երկիրը:

գ. Մարմաշենի արձանագրություն (աղ. II, նկ. 2) (հուշարձանի բացարձակ բարձրությունը 1620 մ, 40°50'28,6" հյուսիս, 43°46'02,1" արևելք, շրջանագիծը 7մ): Մարմաշենը՝ նախկին Ղանլիջա, գտնվում է Գյումրի քաղաքից 8 կմ հյուսիս-արևմուտք (*Ղափանցյան Գր.*, էջ 168, տե՛ս *Rösler Hr.*): Արձանագրությունը արված է գյուղի մերձակայքում՝ Ախուրյան գետի ձախափնյակում՝ Մարմաշենից մոտ 2 կմ արևմուտք գտնվող բարձրադիր բնական ապառաժի վրա, որտեղից երևում է Ախուրյանի հովտի ստորին հատվածներում տեղադրված Մարմաշենի վանքը: Այս քարաժայռի բարձրության վրա և նրա շուրջը պահպանվել են Վահրամ Ղախլավունու բերդի ավերակները (*ՅՏՔ հ. III*, էջ 736, *ՅՏՔ հ. IV*, էջ 738). բերդի ստորոտում գտնվում է «Նադյայի գյուղ» կոչվող փոքրիկ լճակը: Դեռևս ճարտարապետ Թ.Թորամանյանը, ուսումնասիրելով բևեռագրի տարածքը, նշում է.«Բևեռագիրը անաղարտ պահված էր տեղին վրա, բայց շրջապատը անխնամ վիճակի մեջ էր: Սկզբում բևեռագիրը, որ փորված է եղել մի բարձր մեծ ժայռի վրա, շրջապատված է եղել բնական և արվեստական շրջապատով, որով առանձնացած էր: Միայն մի նեղ մուտքով հնարավոր է եղել մտնել շրջափակին մեջ: Իբրև շրջափակ ծառայող բնական ժայռերը դեռ իրենց տեղում կմնան, իսկ արվեստական կերպով հարավարևելյան կողմին վրա շինված կիկլոպյան քարերով պատին միայն հետքն է մնացել հողին երեսը: Բևեռագիրը փորագրված ժայռեն դեպի հարավ շարունակության վրա, ինչպես նախաքրիստոնեական

⁶ Չափումները կատարված են GPS-ով Ռ.Բիշոնեի կողմից, ինչի համար շնորհակալություն ենք հայտնում նրան:

բնակչությանց ուրիշ վայրերի մեջ, փորագրված են նույն խորհրդավոր բոլորակ փոսիկները, որոնց ամենից մեծը 10 սմ տրամագիծ ունի, իսկ մյուսները անհավասար մեծությամբ ավելի մանր են» (*Թորամանյան Թ.*, էջ 235): Թ. Թորամանյանի գրածից մեկ այլ կարևոր տեղեկություն էլ ենք քաղում այն մասին, որ«...նախապես ուրարտական, իսկ հետո Վահրամ Պահլավունիի անվան վերագրված ամրոցի...Բերդակիր մեծ բլուրի արևմտյան կողմը, որ հեղեղատի կամ փոքր ձորի նմանություն ունի, նախորդ այցելության ժամանակ տեսել էի այս հեղեղատի ծայրում մի արվեստական մուտքի բերան, կամ մի անցք, որ գնում էր ուղիղ դեպի բերդի տակը: Դեռ այն ժամանակ ինձ հնար չեղավ այս անցքի խորքը մտնել, որովհետև թե ներսի փլվածքներից և թե դրսի հեղեղատներից լցվեր էին քարեր և հող, և մասամբ խափանել էին մուտքը, սակայն երևում էին մուտքի շինության համար երկու կողմի վրա կանգնված քարեր և կանգնված քարերի վրա ծածկված մեծամեծ սալաքարեր: Բայց այժմ, ինչպես կերևի, հեղեղատի մշտապես հոսումից բոլորովին փակված է մուտքի բերանը և տեղը հագիվ թե հայտնի է: Նախկին այցելության ժամանակ գյուղացի ծերեր հավաստում էին, որ այդ մուտքի հեղեղատի մոտերը ևս կա եղեր մի ավելի ընդարձակ բևեռագիր արձանագրություն, սակայն անհայտացել էր դեռ այն ժամանակ, և չգիտեին թե ուր մնաց և ինչ եղավ» (*Թորամանյան Թ.*, էջ 235, 237): Տ. Դալալյանը ենթադրում է, որ արձանագրությունը մնացել է հեղեղատի քարերի ու հողի տակ (*Դալալյան Տ., Լճ-գի-սու երկիրը...*, էջ 35, ծան. 3): Սարմաշենի արձանագրության մեջ (1-5 տողեր) Արգիշտին պատմում է, որ Խալդյան մեծությամբ նվաճել է Էրիախի ցեղի երկիրը, գրավել Իրդանիունի քաղաքը մինչև Իշկիգուլու:

Չնայած սեպագիր աղբյուրում բացակայում է Արգիշտիի հայրանունը, սակայն կասկածի նշույլ անգամ չկա, որ հեղինակը Արգիշտի I-ն է, քանի որ նույն բովանդակությամբ տեքստը, աննշան խմբագրմամբ, կրկնվում է Խորխորյան տարեգրության համապատասխան հատվածում: Խորխորյան տարեգրության մեջ Էրիախին ստանում է m-«ցեղ» ցուցիչը (դետերմինատիվ), իսկ Սարդուրյան տարեգրությունում՝ ինչպես m-«ցեղ», այնպես էլ KUR-«երկիր» ցուցիչները: Խորխորյան տարեգրության տեքստի հետ համեմատելով՝ կտեսնենք, որ հինգերորդ տողի «մինչև» նախդիրից առաջ բաց է թողնված «(ես) հասա» բառը (*ԿՅԿԻ*179):

Ուսումնասիրողների մի մասը Իրդանիու/նի/ «քաղաքը» տեղադրում է Գյումրի քաղաքից ոչ հեռու՝ Շիրակում՝ Մարմաշեն-Վահրամաբերդ

շրջանում: Ն. Հարությունյանը և Ս. Հմայակյանը այն տեղադրում են ճորձի ստորին հոսանքի շրջանում և նույնացնում հայկական Արդվինի հետ (տե՛ս քարտեզ աղ. I): Ս. Պետրոսյանը և Հ. Կարազոզյանը այն տեղադրում են Գյումրու տարածքում և նույնացնում «Կումայրի» հնավայրի հետ (*Карагезян Об.*, էջ 54): Ս. Պետրոսյանի կարծիքով՝ Irdaniu-քաղաքանունն ունի գետանվանական ծագում, և բնակավայրն այդ անունը կրելու էր *Irdan-կոչված գետի ափին գտնվելու պատճառով, իսկ մեր պատմության սեպագրային շրջանից հայտնի են գետանվանական ծագմամբ մի շարք քաղաքանուններ: *Irdan-գետանվան dan-բաղադրիչը «գետ, ջուր» է նշանակում և առկա է մերձսևծովյան շրջանների մի շարք հնագույն գետանուններում՝ «Դոն», «Դանուբ» (*Պետրոսյան Ս., IRDANIU/NI/ բնակավայրի...*, էջ 18-19): *Irdan-գետանվան առաջին բաղադրիչը՝ *ir-ը, ուսումնասիրողը բխեցնում է հնդեվրոպական *er/*or-արմատից, որից ծագած համապատասխան բառերն ազգակից լեզուներում ունեն «թռչուն», «արծիվ» իմաստը: Հայերեն «որոր», «ուրուր» արծավանուն գետեր կային և կան հնդեվրոպական աշխարհի բոլոր մասերում (*Պետրոսյան Ս., IRDANIU/NI/ բնակավայրի...*, էջ 18-19): Հին Շիրակում և հարակից շրջաններում գիշատիչ թռչունների բազմաքանակությունը և նրանց տոտեմական պաշտամունքը պետք է լինեին այդպիսի բովանդակությամբ տեղանունների ստեղծման գլխավոր պատճառը (*Պետրոսյան Ս., IRDANIU/NI/ բնակավայրի...*, էջ 18-19): Ս. Պետրոսյանի կարծիքով՝ սա հայերենի տեղանվանակերտ վերջածանցներից է՝ հետագայում վերածված-«նի» տեղանվանակերտի (*Պետրոսյան Ս., IRDANIU/NI/ բնակավայրի...*, էջ 19-20): Իրդանիու/նի/ բնակավայրի հետ նույնացվող «Կումայրի» հնավայրը գտնվում է Գյումրի քաղաքի արևմտյան մասում՝ «Չարկրզի ձոր» (Չարկրզ-ձոր) կոչվող գետակի ձախ ափին, և ըստ Ս. Պետրոսյանի՝ անվան ստուգաբանությունը կասկածից դուրս է թողնում *Irdan-գետանվան և Irdaniu-քաղաքանվան «թռչնային» ստուգաբանության հանգամանքը: Ձորանվան հիմքում ընկած է արծիվ նշանակող արևելաիրանական «չարկաս» բառը (*Պետրոսյան Ս., IRDANIU/NI/ բնակավայրի...*, էջ 20): Ձորի և գետակի միևնույն անունը կրելու տեսանկյունից կարելի է համեմատել Անձախի ձոր, Ծաղկոցաձոր, Ծանախոյ ձոր գետանունները, ինչը հիմք է տալիս Ս. Պետրոսյանին Չարկրզ ձոր գետակը համարելու սեպագրային շրջանի *Irdan գետը, իսկ նրա ափին գտնվող «Կումայրի» հնավայրի նույնացումը Irdaniu-քաղաքի հետ համարելու վերջնական: Արևելաիրանական ծագմամբ «չարկաս» (արծիվ) բառը Շիրակում հայտնվել կարող էր III դ. այս-

տեղ հաստատված Կարենյան-Կամսարական տոհմի և նրանց ուղեկցած «պարթևական» գաղթականության միջոցով (*Պետրոսյան Ա., IRDANIU/NI/ բնակավայրի...*, էջ 19-20):

Ըստ այն տեսակետի, թե Իրդանիու քաղաքը եղել է երիախի երկրի կենտրոնը, ապա այն գտնվելու էր հետագայի Շիրակի կենտրոն Կումայրիի տեղում կամ մոտակայքում: Իրդանիու քաղաքի արվարձաններից մեկը, որը կրել է Կումայրի անունը և զարգացում է ապրել, իր անունը տարածել է նաև նախկին Իրդանիու բնակավայրի վրա (*Կարագոյզյան Չ., էջ 13*): Չ.Կարագոյզյանը *Կումայրի* տեղանունը ստուգաբանում է այսպես. *Կում-Կում* նշանակում է բնակավայր, գյուղ, *այրի, այր* երկրորդ բաղադրիչը նույնպես նշանակում է գյուղ, բնակավայր, Կումայրի նշանակում է ինչ-որ մի բնակավայրի արվարձան՝ Իրդանիու քաղաքի արվարձան (*Կարագոյզյան Չ., էջ 13-14*): Ս. Երենյանը գտնում է, որ այն վայրը, որտեղ Ռուսա I-ը առաջին անգամ հանդիպել է կիմերներին և պարտություն կրել, կոչվել է Կումայրի (վրացերեն՝ Գումբրի), իսկ Աշուրիսուայի հիշատակած Գամիռան, որը հարկատու էր Ուրարտուին, համապատասխանում էր նախկին Լենինականի շրջանին (*Երենյան Ա., Հայերի ցեղային միությունը...*, էջ 92): Կումայրի անվամբ բնակավայրը հիշատակվում է նաև Ք.հ. VIII դ. պատմիչ Ղևոնդի կողմից 774 թ. հակաարաբական ապստամբության առիթով «...հասաներ ի գավառն Շիրակ ի գիւղն Կումայրի» (*Ղեվոնդ, էջ 138*): Հայ մատենագրության մեջ Կումայրին (Կումրի ձևով) կրկին հիշվում է 1209 թ. իբրև գյուղաքաղաք: ՄՄ պահպանված մի ձեռագիր հիշատակարանում (թիվ 1886, 1 թերթ) ասվում է.«Ես մեղուցեալս և յետինս ի կրոնաուորս Ռվասափս, որ էի ազգավ և տոհմիվ ի մեծ գեաւղաքաղաքէն Կումիրոյ...», այսինքն՝ 1209 թ. Կումայրին գյուղաքաղաք էր, այն էլ՝ մեծ, և քանի որ հետայսու Կումայրի, Կումրի կամ որևէ այլ անվանումով մինչև XIX դ. սկիզբը այն չի հիշատակվում ո՛չ Բագրատունիների շրջանի գյուղաքաղաքների մեջ և ո՛չ էլ Սիմեոն կաթողիկոսի կողմից կազմված «Ջամբռում», հետևաբար ՄՄ վերոհիշյալ ձեռագիրը՝ ոմն Յովսափի մասին, իրավամբ կարելի է համարել Կումայրու՝ որպես գյուղաքաղաքի միակ վկայագիրը հայ պատմագրության մեջ (*Հայրապետյան Ա., Կումայրի-Գյումրին...*, էջ 15): *Կումիրոյ-Կումիրի* ձևն առաջանում է *Կումերի* չվկայված ձևից, իսկ Կումայրի ձևը բարբառայնացվելով տվել էր Կումերի>Կումիրի>Կումրի>Գումրի>Գյումրի (*Հայրապետյան Ա., Կումայրի-Գյումրին...*, էջ 15): Որոշ ուսումնասիրողներ Կումայրի-Կումիրի տեղանվանաձևը բխեցնում են կիմերի-կիմեր ցեղանունից (*Երենյան Ա.Տ., Հայերի ցեղային միությունը...*, էջ 91, *Հարությունյան Ն., Հին հայկական տեղանուններն ու ցեղանուններն*

րը...», էջ 24)՝ այս ամենը փաստագրելով Ք.ա. 714 թ. Ռուսա I-ի՝ կիներների դեմ տված ճակատամարտով: Այնուհետև բնակավայրը կրկին հիշատակվում է միայն XIX դարասկզբին, այս անգամ արդեն Գյումրի կամ Գումրի ձևով՝ կապված իշխան Ցիցիանովի Երևանյան առաջին արշավանքի հետ (*Հայրապետյան Ա., Կումայրի-Գյումրի...»,* էջ 15): Շիրակում և հարևան տարածքներում սկյութների առկայության մասին երկրորդ տեղեկությունը դարձյալ հաղորդում է Ստրաբոնը (I դ.) (*Ստրաբոն, XI, 5, 8*): Ըստ նրա՝ Սև և Կասպից ծովերի միջև ընկած տարածության վրա թափառող ցեղերից ամենամեծաթիվն ու ուժեղները՝ սիրակներն ու աորսները, հյուսիսից իջնում էին հարավ և շփման մեջ մտնում հայերի ու մարերի հետ: «Աորսները բնակվում են Տանայիսի երկարությամբ, իսկ սիրակները՝ Աքարդեսու գետի, որ Կովկասից հոսելով Մայոտիս է թափվում» (*Ստրաբոն, XI, 5, 8*): Անանիա Շիրակացին այս սիրակներին կոչում է սյուռակացիներ և տեղադրում Տանայիսի գետաբերանից ոչ հեռու՝ Կղարջք ցեղի հարևանությամբ: Սիրակները և աորսները կարող էին իրենց անվանումները թողնել Շիրակ և Արշարունիք (Աշարունիք) գավառներում (*Դալայան Տ., Սկյութական ցեղերը Շիրակում...»,* էջ 11): Շիրակի հարևան Վանանդում՝ Աշոցքի և Ջավախքի սահմանների մոտ էին գտվում ալանական ծագման Առավեղյան տոհմի տիրույթները: Հաշվի առնելով Ջավախք գավառաձևական հնչումը ուրարտական սեպագրերում Ջաբախա ձևով՝ Տ. Դալայանը գավառանունը հանգեցնում է օսերեն «ձաբախ»՝ «լավ, բարեբեր» բառից և հիշեցնում, որ Ջավախքի ու հարևան շրջանների նախահայրը Գուշարն է՝ Շարայի սերունդներից, իսկ սարաուկ ցեղանունը, առավել, քան նրա տարբերակ սիրակը, մոտ է Արշարունիք գավառանվանն ու Շիրակի անվանադիր նախնու՝ Շարայի անվանը (*Դալայան Տ., Սկյութական ցեղերը Շիրակում...»,* էջ 12): Շարան, հայոց ծագումնաբանության համաձայն, Հայկի թոռն էր, և Շիրակի ու հարևան գավառների հին բնակչությունը հայոց ավանդական պատկերացումներում համարվում էր տեղաբնիկ ու հայերին ցեղակից (*Դալայան Տ., Սկյութական ցեղերը Շիրակում...»,* էջ 12):

Ն.Հարությունյանը չի համաձայնում արմատավորված այս կարծիքին: Նա գտնում է, որ սխալ է Իրդանիունին Երիախիի կենտրոն համարելը: Մարմաշենի արձանագրության տվյալները համադրելով Խորխորյան տարեգրության V, 47-49 տողերին՝ նա գրում է. «Դժվար է համաձայնվել այն արմատացած կարծիքի հետ, թե Իրդանիունին Երիախի երկրի կենտրոնն է, այն անկասկած Քաթարգա երկրի կենտրոնն է» (*ԿՄԿԽ179, Арутюнян Н., Буа́нһили, էջ 232-233*): Ի տարբերություն Մարմաշենի արձանագրության՝ Խորխորյան տարեգրությունում (*ԿՄԿԽ*

/173 V) նույն տեղեկությունը բերվում է հետևյալ կերպ. «(47) Արշավեցի Եթիունի (երկրի) վրա, գրավեցի (48) Էրիախի (ցեղի) երկիրը, Քաթարգա (ցեղի) երկիրը, (49) կտրում էի մինչև Իշկիգուլու (երկիրը): (50) Մարդ, կին հանեցի դեպի Բիայնիլի (երկիրը)»:

Սի դեպքում Իրդանիունի քաղաքի անվանումն է, մյուս դեպքում՝ Քաթարգա երկրի:

Արգիշտի I, Վանի թանգարան, ազաթե ուլունք CTU IV, D 8-1 (CTU IV, էջ 253): Ուլունքի տրամագիծն է 2,4-2,2 սմ:

Այս ուլունքն ունի արձանագրություն, որի բովանդակությունից իմանում ենք, որ արքան այն նվիրել է Արուբանի աստվածուհուն որպես Էրիախի երկրից բերված ընծա. «Իր աստվածուհի Ուարուբանիին Արգիշտին Էրիախի երկրի ընծան բերեց»: Արքան այս ուլունքը բերել էր Էրիախի կատարած արշավանքներից մեկից հետո: Ազաթի երևակումները հիմնականում կենտրոնացված են Շիրակի Ջրածոր գյուղի մերձակա լեռներում (աղ. III, նկ. 1) և Ախուրյանի կիրճի այլուվիալային նստվածքներում. այս ելքերից արդյունահանված հանքաքարից են պատրաստվել Շիրակի ուշ բրոնզ-վաղ երկաթեդարյան, միջին երկաթեդարյան հուշարձաններից հայտնի զարդերը: Ինչ վերաբերում է կիսաթանկարժեք քարերին, ապա ակնհայտ է, որ Էրիախիում հատկապես հարգի է եղել ազաթը, որից էլ պատրաստվել էր աստվածուհուն նվիրված ուլունքը: Ուլունքը պատահական գտածո է, որը պահպանվում է Վանի թարգարանում (աղ. III, նկ. 2):

Սարդուրյան տարեգրությունը KYKH 241 գտնվում է Վանա ժայռի հյուսիսային լանջին՝ արևմտյան որմնախորշում, որը կոչվում է Գանձադուռ (Խազինե կափուսի) (89, էջ 174)⁷: Տարեգրությունը ներկայացված է «ա» և «բ» մասերով. «ա» մասը բաղկացած է A և G սեպագիր հատվածներից, որոնցից A-ն հատվել է որմնախորշի արևելյան, իսկ G-ն՝ հարավային պատին: Տարեգրության «բ» մասը արվել է քառակոթողի (*стела*) հիմքի (*база*) և կողերի վրա: B-ն հատվել է քառակոթողի ձախ կողին, C-ն՝ առջևի, D-ն՝ աջ, E-ն՝ հետևի կողին, F-ը հատվել է քառակոթողի հիմքի առջևի մասում (*KYKH/241*): Սարդուրյան տարեգրության տեքստին է պատկանում նաև Վանի Ս.Պողոս եկեղեցում գտնված երկու քարերի վրա

⁷ 1916թ. Յ.Օրբելին Վանա ժայռի որմնախորշերից մեկում՝ «Գանձադուռ», պեղեց Արգիշտի I-ի որդի Սարդուրի II-ի տարեգրությունը: Այս հոյակապ հուշարձանը իր նշանակությամբ և չափով կարող է համեմատվել միայն Արգիշտի I-ի Խորխորյան տարեգրության հետ, որը հատվել է Վանա ժայռի հարավային կողմում (*Пюотровский Б., Ванское царство*, էջ 15):

արված արձանագրությունը, որը տարեգրության որոշ մասերի կրկնօրինակն է համարվում (*KYKH/242*): Սարդուրյան տարեգրության մեջ Երիախի երկիրը հիշատակվում է մի քանի անգամ: Կան հատվածներ, որոնցից հասկանալի է դառնում, որ տվյալ տարում արքան ստիպված է եղել երեք արշավանք ձեռնարկել Երիախի դեմ: Վավերագիրը բավականին տեղեկություններ է տալիս Երիախի երկրի ռազմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրոնամշակութային կյանքի մասին:

Սարդուրյան տարեգրության KYKH 241 B հատվածի (1-7 տողեր) հռչակագրում Մանա երկրի հետ առաջին անգամ հիշատակվում է Երիախի ցեղամիության երկիրը (*KYKH/241*, ծան. 17): Սարդուրին (Ք.ա 764-735թթ.) պատմում է, որ Խալդին արշավել և սեփական զենքով ենթարկել է Մանա երկիրը, Երիախի ցեղամիության երկիրը, որոնք զգեստնել է Սարդուրի Արգիշտորդու առջև (1-7 տողեր): 8-12 տողերում, փառաբանելով Խալդիի զորությունը, զենքի ուժը, որի օգնությամբ Սարդուրին արշավել է, նա նկարագրում է Մանա երկիր կատարած արշավանքը (13-27 տողեր), որից իմանում ենք, որ քաղաքները այրելով ու ավերելով, գրոհելով ամրացված Դարբանի քաղաքի ամրոցը և այստեղ բերդակալ նշանակելով, ապա մարդ-կին քշելով Բիայնիլի՝ արքան երկիրը միացրել է Վանի թագավորությանը: Հենց այդ նույն տարում (28-36 տողեր) երրորդ անգամ արքան զինվորներին ուղարկել էր Երիախի երկիր, երկիրը գրավել, քաղաքները այրել, ավերել, երկիրը յուրացրել, մարդ, կին քշել դեպի Բիայնիլի երկիրը: 37-50 տողերում, Խալդյան մեծությամբ Սարդուրին պատմում է, թե ինչ ավար է նա տարել ամբողջ արշավանքի ընթացքում Մանայից և երեք անգամ (°) Երիախի արշավելուց հետո՝ 3225 պատանի, 4928 կին, ընդամենը՝ 8153 մարդ: Բնական է, որ ոմանց նա պիտի սպաներ, ոմանց կենդանի տաներ: Տվյալ հատվածը տեղեկություններ չի պարունակում Մանայից և Երիախից գերված տղամարդկանց մասին: Անասնաքանակի մասին տվյալներն են՝ 412 ձի, 6665 խոշոր եղջերավոր անասուն, 25735 ոչխար (*KYKH/241 B*):

Հատվածի 27-28 տողերից իմանում ենք, որ Սարդուրին ստիպված է եղել այդ տարում երրորդ անգամ զորք ուղարկել Երիախի, 51-56 տողերից՝ որ Խալդիի փոխարեն սույն մեծագործությունները արքան մեկ տարում է կատարել: 57-59 տողերում արքան խոսում է հենց այս տեղից (ժամանակից) «*Մախիդիի*» հաստատվելու մասին⁸:

Մյուս անգամ Սարդուրյան տարեգրության C հատվածում (*KYKH/241 C*) Սարդուրին պատմում է նույն տարում Կուլխա երկիր և Ա-

⁸ Ըստ Ի.Դյակոնովի՝ nahidini- «նտնել», «բերել», *УИД*, էջ 74:

բիլիանիխի կատարած արշավանքների մասին (1-19 տողեր): Յաջորդ տարի արքան միևնույն տարում արշավում է Երիախի, Աբիլիանիխի և Իգանի երկրների դեմ, որի ժամանակ հպատակություն են հայտնում այս ցեղերի արքաները (*ԿՅԿԻ*241 C): Արշավանքի գլխավոր հռչակագրում (19-22) Սարդուրին պատմում է, որ խալդին արշավել և սեփական զենքին է ենթարկել Երիախի ցեղի երկիրը, ենթարկել Աբիլիանիխի ցեղի երկիրը, զգետնել նրանց Արգիշտորդի Սարդուրիի առջև (*ԿՅԿԻ*241 C):

Ապա արքան պատմում է Երիախի երկիր կատարած արշավանքի մասին (23-47 տողեր), որի ժամանակ նրան հաջողվել է մեկ օրում գրավել Երիախի երկիրը, նվաճել Երիախիի 350 գաղտնի շտեմարանները, որոնք ստեղծել էին Երիախի հարստության ներկայացուցիչները՝ հպատակված արքայի հայրը և պապը: Ուշագրավ է պետության և տաճարների ունեցվածքի հասանելիության խնդիրը: Երիախիում տաճարի և արքայի ունեցվածքը պահվում էր ժայռափոր պահեստներում (*Յմայակյան Ս., Ուրարտուի ոսկին*, էջ 159): Երիախիի տիրակալն ունեցել է «թագավոր-արքա» տիտղոսը, արձանագրությունն ակնարկում է ազգագավառի՝ մի քանի սերունդ տիրող արքայատոհմի գոյության մասին: Շիրակի տարածքում ձևավորված վեց իշխանությունների մեջ գերակշռող դեր է խաղում Երիախին, որը կառավարվում էր տեղական հարստության կողմից: Այսպիսով, մենք գործ ունենք «Սեծ» Երիախիի հետ, որը վեց իշխանությունների համադաշնություն էր և իրենից ներկայացնում էր թագավորություն, և «Փոքր» Երիախիի հետ, որը կարողացել էր իր շուրջը համախմբել մյուս իշխանությունները: Այդ վեց իշխանություններն են՝ 1. Երիախին, որը տեղադրվում է Ախուրյանի ձախ ափին՝ այժմյան Ախուրյանի շրջանի և Գյումրի քաղաքի տարածքում: Այն, ըստ երևույթին, վեց իշխանություններից ամենագորեղն էր ու կենտրոնականը: 2. Կուլիանին, որը տեղադրվում է Արթիկի շրջանում: 3. Կուրիանին, որը տեղադրվում է այժմյան Անիի շրջանում և Գուրիանիա ձևով հիշատակվում Աշուրիսուլայի կողմից Սարգոն II-ին ուղարկված զեկույցում: 4. Գուլութախին, որը տեղադրվում է Արաքսի հյուսիսային և Ախուրյանի արևմտյան ափին: 5. Անիշթերգան, որը նույնպես տեղադրվում է Արաքսի հյուսիսային ափին՝ Գուլութախիի հարևանությամբ՝ պատմական Արշարունիքում, որը մինչև Ք.ա. IV դ. մասն էր Շիրակի: 6. Աշտուխինին, որը տեղադրվում է Ախուրյան գետի արևմտյան ափին՝ Սարիղամիշից հյուսիս (*Յմայակյան Ս., Շիրակը Լուշա-Կատարգա-Վիտերուխե...*, էջ 21-23): Բացի սրանից՝ անհրաժեշտ է հիշատակել նաև Իշկիգուլու-Իշկիգուլխի երկիրը, որը, ըստ Արգիշտիի՝ Մարմաշենի արձանագրության, տեղադրվում է Շիրակի

հյուսիսում: ^{Kur}ԼՏ՝ -qi-gu-lu-u-ի առավել ճշգրիտ տեղորոշմանը կօգնի Իր-դանիո/նի/ քաղաքի տեղադրության հարցի լուծումը, որը մինչև օրս վերջնականապես պարզ չէ:

Երիախիի գաղտնի ամբարները, որոնք լեցուն էին հարստությամբ (27-28 տողեր), երբևէ չէին գրավվել Վանի հզոր արքաների կողմից և այնքան կարևոր նշանակություն ունեին, որ Սարգուրին այս մասին տեղ է հատկացրել իր տարեգրությունում: Ս.Յմայակյանը, հենվելով (E.Murele) բառի՝ Ի.Ղյակոնովի առաջարկած «տաճարի ամբարներ» թարգմանության վրա, ենթադրում է, որ Երիախիի արքան երկրի կրոնական առաջնորդն է եղել: Բացառված չէ երկրի թեոկրատական իշխանապետություն եղած լինելու հանգամանքը, ինչպիսին էր ըստ էության նաև Վանի թագավորությունը (*Յմայակյան Ս., Երիախեն՝ աստվածապետություն*, էջ 12-13): «Տաճարի ամբարներ» թարգմանությունը հավանական է, քանի որ Շարան, որին ըստ ավանդության, պատկանել են այդ ամբարները, տարածաշրջանում պաշտվել է որպես հացի և հացագգիների, պտղաբերության և բերրիության աստվածություն (*Պետրոսյան Ս., Հացագգիների մշակության... էջ 187-204, Պետրոսյան Ս., «Շիրակայ ամբար»-ի շուրջ*, էջ 73-79). գրեթե նման գծերով է օժտված եղել նաև Շարայի մայրը: Պտղաբերության՝ Շիրակում գոյություն ունեցող պաշտամունքի մասին են վկայում Շատակեր Շարայի մասին պատմվող մի շարք առասպելներն ու ավանդությունները (*Սովսես Խորենացի*, I, Ժբ): Պահպանվել է մի ավանդություն այն մասին, թե ինչու է Կողգաթ լեռը ստացել Շարայի լեռ անունը: Հին Հայաստանում ամենքը գիտեին Շիրակի տեր Շարայի որկրամոլության մասին: Ամռանը՝ կալը կալսելու ժամանակ, նա մի քանի սայլ ցորեն է բերում և թաքցնում այս լեռան փոքրիկ անձավում: Շարան մտադիր էր ձմռանը մեկ-մեկ այստեղ գալ և մարդկանց հայացքից հեռու կշտացնել փորը: Երբ ձմեռը վրա է հասնում, գաղտագողի գալիս է իր թաքստոցը, նստում է անձավում ու մտածում իր անելիքի մասին: Հենց այնպես ցորնահատիկներն ուտելը բանի նման չէ, բայց մինչև տանես, աղաս ու հաց թխես, ամենքը գլխի կընկնեն: Այդ պահին նրա աչքին երևում է մայրը (Շարայի մոր դիցաբանական բնույթի մասին կխոսենք ստորև), որն ասում է.«Տղա՛ս, աստվածները կպատժեն այն մարդուն, որը հացի է նստում որդիներից ծածուկ»: Շարան սթափվում է, վերադառնում տուն և հրամայում, որ զնան ու լեռան անձավից ցորենը տուն բերեն: Այդ ժամանակվանից էլ Կողգաթը կոչվել է Շարայի լեռ (*ՀՄԳ*, էջ 462): Ավանդագրույցից տեղեկանում ենք Շարայի պաշտամունքի և Շիրակի տնտեսության՝ երկրագործության

մասին: Ըստ ուսումնասիրողների՝ սեպագիր և հիերոգլիֆային տեքստերի մանրագնին ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայկական Շարան զուտ տեղական երևույթ չէ, այլ և՛ անվանական, և՛ վարքագծային առումներով իր զուգահեռներն ունի հին արևելյան դյուցազնավեպերում: Շումերական տեքստերում Շարան (Շարու) Ումմա քաղաքի պահապանն է՝ Ինաննա (աքքադական Իշտար) դիցուհու որդին կամ տարփածուն, ինչպես նաև հարստության աստվածը: Ինքը՝ Ինաննան, այդ պարագայում տաճարական շտեմարանների հովանավորն է: Ուշագրավ են Իշտարի խեթական և խուռիական առանձնահատկությունները (*Փիլիպոսյան Ա., Հայկական Շարան...*, էջ 24, *Քոսյան Ա.*, էջ 322-323, *Հմայակյան Դ., Խուռիական^d Ša(w)uš(k)a...*, էջ 235-238):

Երիախի երկրի անասունները և ունեցվածքը խլելով, քաղաքները այրելով, պետությունը թալանելով՝ Սարդուրին տղամարդկանց ու կանանց գերեվարել է Բիայնիլի (*ԿՄԿԻ/241* Շ տող 30-34):

Նույն արշավանքի վերջում՝ Երիախից հետ դառնալու ճանապարհին, արքան դարձյալ արշավում է Աբիլիանիխի, քաղաքները այրում, երկիրը յուրացնում (35-39 տողեր): Սեպագիր հատվածից իմանում ենք, որ Սարդուրիի դեմ կանգնած էին Էթունի համադաշնության երկու հզոր երկրների՝ Երիախի և Աբիլիանիխի արքաները: Երիախի դեպքում Սարդուրին գործ է ունեցել արքայական հարստության հետ, քանի որ նա հիշատակում է արքայի հորը և պապին, իսկ Աբիլիանիխի դեպքում Սարդուրին հիշատակում է Աբիլիանիխի արքա Մուրինիին, որը, գալով իր մոտ, գրկել էր իր ոտքերը, բերանքսիվայր խոնարհվել և արդյունքում՝ հարկ վճարելու պայմանով, հետ ստացել թալանված Աբիլիանիխի գահը: Կարելի է եզրակացնել, որ Կուլխա կատարած արշավանքի տարում արքան արշավել է Աբիլիանիխի և հպատակեցրել երկիրը, սակայն հաջորդ տարի, միգուցե Երիախի արքայի դրդմամբ, Մուրինի Աբիլիանորդին դարձյալ ընդդիմացել է Սարդուրիին: Նոր արշավանքի արդյունքում ապստամբությունը ճնշվել է:

Շ հատվածի հաջորդ մասում (40-48 տողեր) գերեվարվածների մասին Սարդուրիի հայտնած թվային հանրագումարային տվյալը հետևյալն է՝ 7150 մարդ մեկ տարում, որոնց արքան գերել էր Երիախից և Աբիլիանից: Ոմանց Սարդուրին սպանել էր, մյուսներին կենդանի գերեվարել: Մեծ էր նաև տարված անասնաքանակը՝ 500 ձի, 8560 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 25170 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն, բայց հատվածի կարևոր տեղեկությունը (45-46 տողեր) նաև այն է, որ սա միայն թագավորի ավարն էր, և Սարդուրին գրում է, որ սա այն է, ինչ նա

է տարել, իսկ այն, ինչ իրենից հետո տարվել էր զինվորների կողմից, այս թվերի մեջ չէր մտնում և տարվել էր առանձին, այն բանից հետո, երբ Սարդուրին լքել էր երկրները: Շատ հավանական է, որ Սարդուրին չէր կարող իմանալ, թե իր բացակայությունից հետո զինվորները ինչքան ավար էին տարել: Հաջորդ (47-48) տողերում Սարդուրին ևս մեկ անգամ նշում է, որ սույն մեծագործությունները նա կատարել է մեկ տարում: Հաջորդ (49-53) տողերից մենք հասկանում ենք, որ հաջորդ տարում արքան արշավել էր Ռուիշիանի և Իգանի երկրների դեմ: Վերջինս տեղակայվում է Վանանդում և Երիախի համադաշնության դաշնակիցն էր ու նաև Եթիուխի մեջ մտնող երկրներից մեկը: Հատվածի մեջ Սարդուրին հիշատակում է հպատակեցրած երկրների արքաներին՝ Ռաշունի երկրի Ռուիշիանի արքային (50-51 տողեր), Դիուծինի Իյանորդի արքային (51-52 տողեր): Այս երկու երկրները, ինչպես նաև Եթիուխի երկիրը, Խալդին զգեստնել էր Սարդուրի Արգիշտորդու առջև (52-53 տողեր): Ուշագրավ են 54-55 տողերը, որտեղ Սարդուրին ասում է որ.«Հենց այս տեղից (ժամանակից) «ագեբե» բուն «խարարե» հաստատված է⁹: Բացառված չէ, որ 54-55 տողերը կարելի է թարգմանել նաև այսպես.«*Սարդուրին ասում է.- Այնտեղ օրենք (պայմանագիր) խաղաղության, մյուս կողմից, հաստատեց*»: Այսինքն՝ խոսքը Եթիուսի երկրի համադաշնության և Բիայնիլիի միջև օրենք՝ հաշտության պայմանագիր, հաստատելու մասին է: Արձանագրության՝ մեզ հետաքրքրող հատվածում Սարդուրին խոսում է Եթիուսի համադաշնության մեջ մտած Երիախի և Աբիլիանիսիսի հզոր ցեղամիությունները հպատակեցնելու մասին, ընդ որում Աբիլիանիսիսին արքան նվաճել է Երիախից հետ վերադառնալիս: Թուլացնելով և ենթարկելով այս հզոր ցեղամիությունները՝ արքան ստիպված էր բախվել նաև Եթիուսի համադաշնության հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Իգանի-Իյանիի և նրա դաշնակից Ռուիշիանի երկրի հետ, ինչի մասին էլ Սարդուրին պատմում է: Այս բախումից հետո միայն, երբ Սարդուրին նվաճում, այրում և թալանում է Եթիուսիի հյուսիս-արևմուտքը, տեղի է ունենում Եթիուսի-Եթիուսիի և Բիայնիլիի միջև հաշտության պայմանագրի կնքում ու հաստատում: Կարծում ենք, որ տարածաշրջանում պարտություն էին կրել հզոր ուժ ներկայացնող Եթիուսյան երկրները, և պարտությունն էլ դարձել էր հաշտության պայմանագիր կնքելու հիմնական պատճառ:

⁹ 54-55 տողերը թարգմանել ենք ըստ ՀԺՊ քրեստոմատիայի (էջ 177): Տե՛ս *YKH/127* ծան. 16, *KYKH*-ում Ն.Հարությունյանը չի թարգմանում:

Սարդուրյան տարեգրության KYKH-241 D հատվածում արքան խոսում է Կուլխայի և Երիախի հարավարևմտյան հարևան, Արաքսի աջ ափին տեղադրված Ուխտերուխի երկրների գրավման մասին: Կուլխա արշավելու համար արքան նախ պետք է հպատակեցներ Երիախին և Իզանին, ինչպես տեսանք վերը, քանի որ Կուլխա գնացող կարևոր մայրուղիներն ու ճանապարհները անցնում էին պատմական Շիրակով ու Վանանդով: Սարդուրին պատմում է այդ տարում Ուխտերուխի կատարած երրորդ արշավանքի մասին, որի ժամանակ արքան երեք անգամ Ուխտերուխի երեք տարբեր վայրերում բախվել էր երկրի երեք մարզերի կառավարիչներին (18-23): Հաղթանակից հետո արքան Ուխտերուխի կառավարիչ է նշանակում (31-32) (*KYKH/241* ծան. 18) և Ուխտերուխի կենտրոն Ուրայանի քաղաքում հիմնադրում է ամրոց, տեղադրում կայազոր (28-30): Ուխտերուխի ստրատեգիական դիրքը խոսում է այն մասին, որ այս ամրությունն ու կայազորը այստեղ թողնվել էին ոչ միայն այս երկիրը, այլև պարբերաբար ապստամբող հյուսիսային ազգագավառները Վանի թագավորության կազմում պահելու համար:

Սարդուրյան տարեգրությունում Երիախի երկրի մասին հաջորդ հիշատակությունը սեպագրի *KYKH-241 E* հատվածի 19-30 տողերում է: Փուլուադի կատարած արշավանքից հետո Սարդուրին, դարձյալ այդ տարում երրորդ անգամ, արշավում է Երիախի երկիր, նվաճում է երկիրը, քաղաքները այրում և ավերում, երկիրը թալանում, տղամարդկանց և կանանց գերեվարում Բիայնիլի: Այս հատվածի կարևոր տեղեկություններից մեկն այն է, որ Սարդուրին այս արշավանքի ժամանակ Երիախիում կառուցում է ամրոցներ և երկիրը վերջնականորեն միացնում Վանի թագավորությանը (23-24): Սարդուրյան տարեգրության *KYKH-241 E* 25-30 տողերում Սարդուրին բերում է Փուլուադիից և Երիախիից գերեվարվածների հանրագումարը՝ 6436 պատանի, 15553 կին, ընդամենը 21989 մարդ, ոմանց արքան սպանել էր, ոմանց ողջ գերեվարել: 31-33 տողերում բերված է նաև հափշտակված անասունների հանրագումարը՝ 1613 ձի, 115 ուղտ, 16529 գլուխ խոշոր, 37685 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Այս արշավանքները արքան կազմակերպել էր մեկ տարում:

Սարդուրյան տարեգրության KYKH-241 F հատվածի հռչակագրից (4-6 տողեր) պարզ է դառնում, որ Էթիունի երկիր կատարած արշավանքից հետո Էթիունի երկրի շնորհիվ արքային հաջողվել էր ենթարկեցնել Կուրիանի երկրի հարևանությամբ գտնվող Երիախի երկիրը, որից հետո արքան արշավել էր նույն ուղղության վրա գտնվող Իզանի երկիրը: Որոշ

պատմաբանների կարծիքով՝ այս դեպքում էթիունին օգնել էր Վանի արքային հպատակեցնելու Երիախի երկիրը (*ԿՅԿԻ*/241, F, ծան. 21):

Ըստ այս հատվածի՝ Իգանին տեղադրվում է Երիախիից հյուսիս-արևմուտք: Ամենակարևորը Երիախի երկրի դաշնակցի հզորության մասին վկայող 35 ամրոցները ավերելու և 200 քաղաքներ այրելու, մարդ, կին այստեղից Բիայնիլի գերելու փաստն է, որ արձանագրում է Սարդուրին (6-10 տողեր): 7-րդ տողից իմանում ենք Երիախիի հզոր դաշնակցի Իգանի երկրի արքայի անունը՝ Կապուրե-Կապուրինի: Ապա արքան խոսում է այն մասին (11-13 տողեր), որ նույն ճանապարհով ուղղվել է Բուզունիա երկիրը և դարձյալ ավերել ամրոցներն ու այրել քաղաքները: Նա հիշատակում է Բուզունիա երկրի Ալկանիա և Ծուդալա քաղաքները: Չետ վերադառնալու ժամանակ Սարդուրին արշավել էր Երիախի, որտեղ այրել էր քաղաքները, գերեվարել տղամարդկանց և կանանց, սակայն այնտեղից վերադառնալով՝ նա արշավել էր Իշթելուանի, Կադիաինի, Աբունի և Աբիլիանիիսի երկրները (14-15):

Ինչ վերաբերում է Իշթելուանի և Կադիաինի երկրների տեղադրությանը, ապա Ն.Չարությունյանը դրանք տեղադրում է Երիախիից հարավ-արևմուտք, Աբիլիանիից և Աբունիից արևելք և հյուսիս-արևելք: Սակայն հենվելով F հատվածի 13 տողի վրա, որտեղ արքան ասում է, որ հետ է վերադարձել և նոր արշավել Իշթելուանի ու Կադիաինի երկրներ, կարելի է ենթադրել, որ արշավանքի ուղղությունը ոչ թե հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք էր, այլ հակառակը: Այդ դեպքում ճիշտ կլինի Իշթելուանի և Կադիաինի երկրները Երիախիից հարավ-արևելք տեղադրել (*Չմայակյան Ս., Շիրակը սեպագիր աղբյուրներում*, էջ 60): Այստեղից արքան նախ կարշավեր Աբունի, ապա Աբիլիանի, ինչ հերթականությամբ էլ գրված է տարեգրության 14-15 տողերում, հակառակ դեպքում նա պիտի արշավեր Աբիլիանի ապա Աբունի, ինչը չի համապատասխանում արքայի հայտնած երկրների հերթականությանը, իսկ մենք տարեգրության մյուս հատվածներից իմանում ենք, որ արքան Աբունի է հասել՝ նախ գրավելով Աբիլիանիիսին: Իշթելուանի, Կադիաինի, Աբունի և Աբիլիանիիսի արշավելուց հետո Աբիլիանիիսի երկրում Սարդուրիի զորքը հանգստանում և նախապատրաստվում է նոր, երկար արշավանքի դեպի հյուսիս-արևելք: Այս երկրում զորքի հանգստանալու փաստը խոսում է այն մասին, որ այս չորս երկրներն էլ վերջնականորեն հպատակվել են Սարդուրիին՝ դառնալով այն կարևոր հենակետը, որտեղից արքան կազմակերպում է իր հեռավոր արշավանքներից մեկը դեպի Սևանա լճի ավազան՝ Վելիքուխի (Վելիքունի) երկիր: Արքան այս ամենը նաև փաս-

տագրում է 15-16 տողերում: Ըստ Ն.Յարությունյանի թարգմանության՝ նա պատմում է զորքը ջրելու՝ հանգստացնելու մասին՝ շեշտելով այն հանգամանքը, որ կառավարիչներից որևէ մեկը չէր զորակոչվել:

Եթե հինք ընդունենք ՅԺՊ քրեստոմատիայի քիչ տարբերվող թարգմանությունը՝ «ես զինվորներին չհանձնեցի ոչ մեկին: Նախկին գավառապետը ապստամբած էր...» (*ՅԺՊ քրեստոմատիա*, էջ 180), ապա կարելի է ենթադրել, որ արքան ինքն է զլխավորել զորքերը Աբիլհանիխի գավառապետի խռովության պատճառով, իսկ Վելիքունի կատարած արշավանքի հաջողությունը փաստում է նաև Աբիլհանիխի նախկին գավառապետի անհաջող խռովության մասին: Այնուամենայնիվ Սարդուրյան տարեգրության այս հատվածից կարելի է դատել, որ այս տարածքները, արդեն երկար ժամանակ լինելով Վանի թագավորության կազմում, ներկայանում և ընկալվում էին որպես թագավորության բաղադրամասեր՝ գավառներ՝ Վանի արքաների կողմից նշանակված փոխարքաներով, գավառապետերով և կառավարիչներով: Բոլորովին այլ է իրադրությունը այս գավառներից հյուսիս ընկած Երիախի և Իգանի երկրներում, որոնց մասին խոսելիս Սարդուրին հիշատակում է այս երկրների արքաներին: 16-28 տողերում Սարդուրին պատմում է Վելիքունի կատարած արշավանքի մասին, որի ընթացքում արքան կռվում գրավել էր 22 ամրոց, ավերել, քաղաքներն այրել, երկիրը միացրել իր երկրին: Սարդուրին F հատվածի 29-31 տողերում բերում է մեկ տարում կատարված այս մեծ արշավանքի ընթացքում թալանված անասնաքանակի և գերեվարվածների հանրագումարը՝ 10000 պատանի, 4600 տղամարդ, 23200 կին, ընդամենը 37800 մարդ: Ունանց արքան սպանել էր, ունանց ողջ տարել: Արքան քշել էր 3500 ձի, 40353 խոշոր եղջերավոր անասուն, 214700 ոչխար: Սարդուրին սույն մեծագործությունները մեկ տարում էր կատարել:

Երիախի անասնապահության մասին սեպագիր ամենավաղ հիշատակությունները կապված են Խորխորյան տարեգրության երկրորդ տարվա հետ (Ք.ա. 785 թ.?), երբ Երիախի երկրից և հյուսիսարևմտյան մյուս ծայրագավառներից Արգիշտի I-ը քշել-տարել էր 1104 ձի, 35015 գլուխ խոշոր և 101829 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ: Ապա՝ 11 տարի անց, (Ք.ա. 774 թ.?), նա կրկին Երիախիի, Սանայի, Եթիունիի և Քաթարգայի տարածքներից տարել էր շուրջ 1200 ձի, 29504 գլուխ խոշոր և ավելի քան 60000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ: Այս մասին ավելի ստույգ տվյալներ է պարունակում Սարդուրյան տարեգրությունը, որտեղ արքան պատմում է այն մասին, որ Երիախի երկրից Բիայնիլի են տարվել այդ երկրի (*niribi didguši*) անասունների հոտերը: Քիչ

ներքև բերվում են Երիախի և Փուլուադի երկրներից տարված անասունների թվերը՝ 1613 ձի, 115 ուղտ, 16529 գլուխ խոշոր և 37685 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ: Բնականաբար, շատ դժվար է տարանջատել այս տվյալները իրարից, սակայն ակնհայտ է, որ Երիախիից ոչ մի հատ ուղտ չի տարվել. ուրարտական աղբյուրների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս այն, որ հյուսիսային ծայրագավառները ընդհանրապես ուղտաբուծությամբ չեն զբաղվել (*Арутюнян Н., Земледелие и скотоводство Урарту*, էջ 180): Մեկ ուրիշ անգամ Սարդուրին (B 48-50) Երիախիից և Մանայից քշել էր 412 ձի, 6665 գլուխ խոշոր և 25735 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Սա այն եզակի տեղեկությունն է, որից պատկերացում ենք ստանում Երիախիի անասնապահության մասին: Խորխորյան տարեգրության տասնմեկերորդ տարում Արգիշտի I-ը Մանայից տարել էր 170 ձի, 2411 գլուխ խոշոր, 6140 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ: Ն. Հարությունյանը պարզ հաշվարկի միջոցով եզրակացնում է, որ Երիախի երկրից Սարդուրին տարած կլիներ մոտավորապես 200 ձի, 4000 գլուխ խոշոր, 19000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուններ: Երիախի երկրի անասնապահությունը բավական բարձր մակարդակ է ունեցել: Երկիրը կարող էր մրցակցել այնպիսի նշանավոր անասնապահական կենտրոնի հետ, ինչպիսին էր Մանան: Սարդուրյան տարեգրության *ԿՄԿԻ*241, C (43-46) հատվածում արքան պատմում է, որ Երիախի և Աբիլիանիի երկրներից տարել է 500 ձի, 8560 գլուխ խոշոր և 25170 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Սրանք միայն արքայի ռազմավարի տվյալներն են: Արքան պատմում է, որ այն, ինչ տարել են զինվորները, տարել են այն բանից հետո, երբ նա լքել է երկիրը [հավանաբար Աբիլիանիի-Ի.Ա.]: Այսինքն՝ արքայի հեռանալուց հետո զինվորները շարունակել են թալանը, իսկ Սարդուրին այս մասին ստույգ տվյալներ բերել չէր կարող: Ակնհայտ է, որ Երիախին թալանվել է, քաղաքները՝ ավերվել C (32-34 տողեր): Սարդուրյան տարեգրությունը պարունակում է ևս մի տեղեկություն Երիախի երկրի անասնապահության մասին: Այս դեպքում Երիախին հանդես է գալիս Արաքսի և Սևանի ավազանի բազմաթիվ երկրների հետ մի շարքում: Այս արշավանքի ժամանակ Սարդուրին տարել է 3500 ձի, 40353 գլուխ խոշոր, 214700 մանր եղջերավոր անասուն: Տարված մանր եղջերավոր անասունների թիվը անգերազանցելի է համարվում, իսկ ավարի մի մասը տարվել էր Երիախի երկրից: Եթե հաշվի առնենք, որ Արգիշտին Երիախի է արշավել երկու անգամ, իսկ Սարդուրին՝ ութ անգամ, ապա այդ տասը արշավանքների ընթացքում նրանք առնվազն պիտի գերած լինեին 50000 մարդ, սակայն

հաշվի առնելով Սարիղամիշի արձանագրության մեջ գերիների քանակի վերականգնված թիվը՝ մոտավորապես 18000՝ եզրակացնում ենք, որ Երիախից գերեվարված բնակչության քանակը անհամեմատ ավելին պիտի լիներ՝ հասնելով և անցնելով 100000-ը: Նույն սկզբունքով հաշվելով տասը արշավանքների ընթացքում տարած անասնաքանակը՝ մոտավորապես կստանանք 2000 ձի, 40000 գլուխ խոշոր, 190000 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Հաշվի առնելով այն, որ յուրաքանչյուր ընտանիք կարող էր բաղկացած լինել 6-7 անդամից, ապա յուրաքանչյուր ընտանիքին բաժին էր ընկնում 1-2 ձի, 2-3 խոշոր եղջերավոր և 10-11 մանր եղջերավոր անասուն, ինչը մոտ է իրականությանը: Ինչպես տեսնում ենք, Շիրակը Ք. ա. VIII-VI դդ. ունեցել է բավական զարգացած անասնապահություն, որով և գրավել է ուրարտական արքաների ուշադրությունը:

Մինչև Ք. ա. VIII դ. վերջին տարիները Ուրարտական պետության շատ ծայրագավառներ, մասնավորապես և Եթիունյան իշխանությունները (բացի Վազայից), հարկատու լինելով Վանի արքաներին, հակադիր էին նրանց (*Հմայակյան Ա., Հոռոմի բերդաքաղաքը...*, էջ 8): Սարգուրի II-ը (Ք.ա. 763-735 թթ.) դեպի Ուղուրի Եթիունի արշավում է երկու, իսկ Երիախի՝ ութ անգամ: Այս հակամարտության վերջին իրադարձություններից մեկն է Ռուսա I-ի (Ք.ա. 735-714 թթ.) դեմ 730-ական թթ. բարձրացված ապստամբությունը, որին մասնակցում էին նաև Երիախի (Երիանի) և Կուրիանի (Գուրիանի) արքաները: Այս երկրները, ինչպես հայտնի է, տեղադրվում են Շիրակում: Վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Սևանա լճի հարավային ափերի մոտ: Եթիունյան իշխանները պարտություն են կրում: Երիախին և Կուրիանին, ինչպես վկայում է «Աշուրիսուայի զեկույցը», կրկին ընդունում են Վանի արքաների գերիշխանությունը (տես *Երեմյան Ա., Կիմերական ու սկյութական ցեղերի ...*, էջ 91):

Երիախի և Կուրիանի երկրները՝ Երիախի և Գուրիախի ձևով հիշատակվում են Ռուսա I-ի՝ Ծովինարի արձանագրությունում (*KVKH/389, CTU I, A 10-2, տե՛ս Salvini M.*, էջ 87), որտեղ արքան խոսում է մեկ տարում 23 արքաների ողջ գերեվարելու մասին: Մեկ արշավանքի ընթացքում Ռուսա Սարգուրորդին նվաճել և ստրկացրել էր Ադախունի, Ուելիքուխի, Լուերուխի, Արկուկինի երկրները: Այս արքաներից չորսը ծովի՝ Սևանա լճի այս կողմից էին գերեվարվել (1-5 տողեր): Նույնպես նվաճվել էր Գուրկունելի, Շանատուախի, Թերիուիշախի, Ռիշուախի, Թարզուախի, Արիախի, Չամանի, Իրկիմախի, Էլախի, Երիելթուախի, Այդամանիունի, Գուրիախի, Ալգիրանի, Պիրուախի, Շիլախի, Ուիդուախի-

նի, Ատեգախնի, Երիախնի, Ազամերունի երկրները և գերեվարվել էին 19 արքաներ բարձր լեռներում՝ ծովի այն կողմից (6-12 տողեր): Երիախնիի և Գուրիախնիի արքաները հիշատակվում են այս տասնիմը արքաների թվում (10,12 տողեր) (*ԿՅԿԻ*/389): Ընդամենը 23 արքա մեկ տարում¹⁰ ողջ նվաճեցի:

Բիայնական հզորության մասին են վկայում Ծովինարի արձանագրության 14-20 տողերը, որոնցում Ռուսա I-ը (Ք.ա. 735-714թթ.) պատմում է, թե ինչպես տղամարդկանց, կանանց գերեվարել է Բիայնիլի և հարկը հավաքելու տարում եկել ու ամրոցներ է կառուցել այստեղ, այս ամենը միացրել իր երկրին: Կառուցված փառահեղ ամրոցներից մեկը արքան կոչել էր «Թեյշեբա աստծո քաղաք»: Արձանագրության 19-20 տողերում անծժի բանաձևն է, որը թերի է:

Երիախնի (Երիանի ձևով) և Կուրիանիի (Գուրիախնի ձևով) մասին վերջին տեղեկություններին հանդիպում ենք այս արձանագրության մեջ (տող 8,11) (*ԿՅԿԻ*/389): Այստեղ էլ Երիախնի և Կուրիանիի հիշատակված են Ուրարտուի դեմ մարտնչող իշխանությունների թվում: Ինչ վերաբերում է Eria-hi/Eria-ni (*Իւրայեյյան Ս.*, էջ 6) ձևերի hi/ni վերջավորություններին, ապա այս առումով ուշագրավ է Ի. Դյակոնովի՝ հատուկ անունների ձևի մասին այն կարծիքը, ըստ որի՝ նա ուշադրության է արժանացնում հատկապես պետությունների կամ քաղաքների վերջում պարտադիր հանդիպող -ni/e- ածանցը: Ի. Դյակոնովը կարծում է, որ այս ածանցը չի պատկանում այլալեզու անվանման, այլ կարելի է համարել ուրարտական դետերմինատիվ ցուցիչ, որը հեշտությամբ կարելի է փոփոխել՝ օգտագործելով –hi- ֆորմատիվը, որը ստացական ածական է կազմում (*Պյոտրովսկիյ Բ., Ванское царство*, էջ 34): Նա մի շարք պետությունների և քաղաքների անվանումներ տալիս է առանց –ni-, –hi-ածանցի, օրինակ՝ Երեբու-Երեբունիի, Կեխու-Կիեխունիի, Վելիկու-Վելիկուխիի փոխարեն (*Պյոտրովսկիյ Բ. Ванское царство*, էջ 34): Ելնելով ասվածից՝ կարելի եզրակացնել, որ Երիախնի անվան Երիա-ի ուշ ձևը, ստանալով –ni ածանցը, Ռուսա I-ի՝ Ծովինարի արձանագրությունում հանդես է գալիս Երիանի ձևով:

Ռուսախնիլիից (Վանի հյուսիսարևելյան արվարձան՝ Թոփրաք-կալե) հայտնի Ռուսա II-ի սեպագիր աղյուսակում խոսվում է Իշկուգուլխի երկրի մասին (*ԿՅԿԻ*/412, *CTU IV*, Tk-1 Ro): Աղյուսակը հայտնաբերվել է Լեման-Յաուպտի և Բելքի կողմից (*Երեմյան Ս., Կիմերական ու սկյուրական ցեղերի ...*, էջ 93): Այս տեքստին օրգանապես կապված են Բաս-

¹⁰ «մեկ օրում (արշավանքում) նվաճեցի», *ՀԺՊ քրեստոմատիա*, էջ 184:

տամից հայտնի *ΚΥΚΗ*- 412a սեպագիր աղյուսակի տեքստն ու Այանիսից հայտնի *ΚΥΚΗ*- 412b սեպագիր արձանագրությունը, որում Ռուսա II-ը պատմում է Ռուսախինիլի քաղաքի հիմնադրման մասին: Իշկիգուլու-Իշկուգուլխին, լինելով պատմական Շիրակի մասը, հավանաբար Ք.ա. VIII-VI դդ. Լուշա երկրի մասն է կազմել (Թոփրաք-կալեի աղյուսակի բովանդակությունից հայտնի Շագա Իշկիգուլխցու մասին տես *Երեսմյան Ս., Կիմերական ու սկյութական ցեղերի ...*, էջ 93): Այժմ բերում ենք Ռուսա II-ի (Ք.ա. 685-645 թթ.) սեպագիր աղյուսակի տեքստը՝ Ն.Յարությունյանի թարգմանությամբ. «Այն տարի, երբ Արգիշտորդի Ռուսայի քաղաքից, Շագա՝ դունութարա Իշկուգուլխցին եկավ Մանա երկիրը¹¹ Ակավայի տեղը, այն ժամանակ, երբ իբրև արքա Խալդին բնակեցրեց ինձ Ռուսախինիլիում սրբավայրի դիմացը Կիլբանի երկրի»:

Եիշտ է 4-6-րդ տողերը թարգմանել. «...այն ժամանակ երբ իբրև արքա Խալդին բնակեցրեց ինձ Կիլբանիի մոտի Ռուսախինիլիում, տաճարում կար...», որից հետո թվարկվում է ծառայողների, պահակազորի, ներքինիների, պատանիների, ազնվականների քանակը: Յենց այստեղ է, որ իմաստային առումով օգնության են գալիս Բաստամից հայտնի 412a սեպագիր աղյուսակն ու Այանիսի արձանագրությունը: Այանիսի արձանագրությունից պարզ է դառնում, որ արքան հզոր գործեր է արել Էյդուրու լեռան առջև, հիմնադրել է հոյակապ ամրոց, որը կառուցվել է ամայի անառիկ ժայռի վրա (1-7 տողեր), խաղողի այգի և մրգատու այգի է արքան տնկել և նոր քաղաք այստեղ կառուցել, մեծ քաջագործություններ արել և տվել նրան անուն Ռուսախինիլի (8-11 տողեր): Այս արձանագրությունից մենք իմանում ենք Ուրարտուի քաղաքական և տնտեսական կյանքում Ռուսախինիլիի կարևորության մասին: Բաստամի սեպագիր աղյուսակից տեղեկանում ենք, որ այն տարի, երբ Ռուսան կառուցել է Ռուսախինիլին, որը գտնվել է Կիլբանի երկրի սրբավայրի առջև, արձակվել են կամ ընդունվել են այս որոշումները՝ կապված Ակավանի երկրի՝ Ռուսայի փոքր քաղաքի հետ: 412a 1-3 տողերում ասված է. «Այն տարի, երբ Արգիշտորդի Ռուսան, գահը հաստատեց Ռուսախինիլի քաղաքում՝ Կիլբանի երկրի առջև: Այս կավե աղյուսակը (աղյուսակները) (*ΚΥΚΗ* 412a, ծան. 4, 9) ...ատաղձագործներ: Որոշումները Ռուսայի փոքր քաղաքի Ակավանի երկրի»:

¹¹ Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի Մանայի թագավորության վարչաքաղաքական միավորումներն ու դրանց տեղադրությունը տարածաշրջանում, *Գրեկյան Ե.*, էջ 153-172:

Ի. Դյակոնովը Թոփրաք-կալեի սեպագիր աղյուսակը համարում է յուրօրինակ և եզակի փաստաթուղթ, որում թվագրությունը կատարվում է ըստ տարվա կարևորագույն դեպքերի, ինչը հակասում է ասորեստանյան անվանադիրների (էպոնիմ) և ըստ եզիպտական ու խեթական արքաների կառավարման տարիների հիման վրա կատարված թվագրմանը: Այս գրելաձևը պահպանվել է մինչև Բաբելական հին թագավորության վերջը (*ՄՊՄ*, էջ 23-24, ծան. 28) և Ք.ա. XVI դ. հետո առաջին անգամ է հանդիպում Ռուսա II-ի՝ Թոփրաք-կալեից հայտնի սեպագիր աղյուսակում: Եթե նման գրելաձևը պատահական չէ, ապա երբևէ կգտնվի դեպքերի այն սեպագիր ցուցակը, ըստ որի տարվում էր թվագրությունը՝ ժամանակագրական սանդղակը Ուրարտուում (*ՄՊՄ*, էջ 23-24, ծան. 28): Խորխորյան և Սարգուրյան տարեգրություններում ժամանակագրությունը «զլխավոր հռչակագրում» տարվում է ըստ յուրաքանչյուր տարի կատարված արշավանքների համառոտ նկարագրության, և հնարավոր է, որ այն տարիներին, երբ արշավանքներ չեն եղել, ժամանակագրությունը տարվել է ըստ այդ տարում տեղի ունեցած կարևորագույն այլ դեպքերի (*ՄՊՄ*, էջ 23-24, ծան. 28): Նման գրելաձևը պատահական չէ, այլ շարունակական է, ինչպես և մտածում էր Ի.Դյակոնովը: Բաստամի 412a սեպագիր աղյուսակը երկրորդն է, որտեղ այն տարում, երբ աղյուսակը գրվել էր, կարևոր իրադարձությունն այն էր, որ արքան գահը տեղափոխել էր Ռուսախինիլի: Ըստ Ս.Յմայակյանի և Լ.Սիմոնյանի նման ժամանակագրությունը ժողովրդական տոմարի դրսևորում է և հաճախ է հանդիպում արձանագրություններում (*Յմայակյան Ս., Սիմոնյան Լ.*, էջ 202-203):

Նախընտրելի է Ռուսա II-ի սեպագիր աղյուսակի՝ Ի. Դյակոնովի առաջարկած թարգմանությունը: Համաձայն դրա՝ «Կիլբանի երկրի մոտ սրբավայրից Ռուսախինիլի էին վերաբնակեցրել Խալդ տիրակալին» (*ՄՊՄ*, ծան. 28):

Կիլբանի երկրի դիմաց գտնվող սրբարանից դեպի Ռուսախինիլի (Թոփրաք-կալե) Խալդի աստօն արձանի վերադարձման (բառացի «*թագավոր Խալդիի վերաբնակեցման*») փաստի մասին, և այս իրադարձության համատեքստում կրկին հիշատակվում է Իշկուգուլիսի երկիրը: Սեպագիր տեքստը հաղորդում է նաև նրա թագավորի անունը և մատնանշում, որ վերջինս, հավանաբար վերոհիշյալ դեպքերի կապակցությամբ, զնացել է Մանա երկիրը և զբաղեցրել ոմն Աքայայի տեղը (պաշտոնը կամ գահը): Խիստ ուշագրավ այս հաղորդումները թույլ են տալիս ենթադրել, որ Շիրակի հյուսիսում տեղավորված Իշկիգուլու-Իշկուգուլիսի

երկիրը տևական ժամանակահատվածում Վանի թագավորության կրոնաքաղաքական ձեռնարկումների անմիջական մասնակիցն է եղել (**Փիլիպոսյան Ա., Կրոնա-քաղաքական...**, էջ 17):

Կրոնաքաղաքական բնույթ կրող այս իրադարձություններից զատ՝ ուրարտագիտության մեջ լուրջ քննարկումների են արժանացել Իշկուզուլխի երկրի և նրա տիրակալի անվանումները (**КУКХ/412, Փիլիպոսյան Ա., Կրոնա-քաղաքական...**, էջ 17-18): Ֆ. Քյունինգը տեքստի այդ տողը վերծանում է.«...Շագաթարային, Իշկուզուլու երկրի մարդուն...» ձևով, Գ. Մելիքիշվիլին սկզբում տալիս է «Շագաթարան՝ Իշկուզուլխիի արքան...», ապա «Շագան՝ Իշկուզուլցու ավագ որդին...» ընթերցումները, Ի. Դյակոնովը կարդում է «Շագան, ավագ որդին Իշկուզուլյան արքայի...», Յ. Կարազյոզյանը՝ «Շագայորդին հզոր՝ արքան Իշկուզուլու-ուլխե /ցեղի/ ...»: Ն. Յարոսլոնյանը վերծանում է այսպես.«/2/ Շագան՝ որդին ավագ, /երկրի/ Իշկուզուլխի /3/ եկավ /երկիր/ Սանա...»: Այս տարբերությունները, ըստ Ա. Փիլիպոսյանի, հիմնականում կապված են Իշկուզուլխի տիրակալի անունը ներկայացնող սեպախմբի երրորդ նշանի « aš » կամ «DUMU» ընթերցման հետ (**Փիլիպոսյան Ա., Կրոնա-քաղաքական...**, էջ 17-18): Ի. Դյակոնովը և նրան հետևողները կարծում են, որ այն ավելի նման է «DUMU»՝ «որդի», գաղափարագրին և ժխտում են «Շագաշթարա» ընթերցումը (**УПД**, էջ 24, ժան. 28): Այս ենթադրությունը ամրակայելու համար Իշկիզուլու-Իշկիզուլխի երկրանվան և նրա տիրակալի անձնանվան սկզբնամասում առանձնացվող «Իշկի/ու-» և «Շագա» հատվածները ներկայացվել են որպես սկյուբների (վերջիններիս երկիրը ասորեստանյան սեպագիր տեքստերում հիշատակվում է «*Iškuza*» կամ «*Ašguza*») և սակերին (շագա-սա-կասակ, որից էլ՝ Շակաշեն, Սիսիական) առնչվող ցեղանուններ: Յ. Կարազյոզյանը Իշկուզու-ուլխե ցեղի հզոր Շագայորդի արքային համադրել է Մովսես Խորենացու Կայպակ-Սկայորդի-Պարույր անձնանվանական շարքի հետ (**Փիլիպոսյան Ա., Կրոնա-քաղաքական...**, էջ 18): Ըստ Ա. Փիլիպոսյանի դիտարկումների՝ վիճելի սեպանշանների մեջ առավել ընդունելի է «aš» ընթերցումը: Նա սալիկի երկրորդ տողը ընթերցում է «*Ša-ga-aš-tar-a LUGAL Iš-qu-gu-ul-ḫi-e*» «Շագա-Աշթարան՝ արքան Իշկուզուլյան» ձևով և մեկնաբանում, որ արքայի անունը կազմված է երկու կից անձնանուններից՝ «Շագա» և «Աշթարա»: Ա. Փիլիպոսյանը անձնանվան երկրորդ բաղադրիչի մեջ տեսնում է Իշթար դիցուհու անունը: «Շագա» բաղադրիչը՝ որպես անձնանուն, դարձյալ վկայված է Բ.ա. III-II հազարամյակների մերձավորարևելյան արձանագրություններում, թերևս հնդեվրոպական «*sak'»

«աստվածների կամքն իմացող» բառարմատի հետ կապվող և դարձյալ երկմաս անձնանուններով կազմված հատուկ անունների բաղադրիչ է: Այս անձնի հիման վրա ուսումնասիրողը «Շագա-Աշթարա (Շագա-Իշթար)» ընթերցումը թարգմանում է «*Իշթարի աստվածային կամքն իմացող-ավետող*»: Չվիճարկելով Իշկիգուլու-Իշկուգուլիսի երկրանվան «Իշկի/ու» հատվածի Աշգուգա-Իշկուգայի հետ ենթադրվելիք կապը՝ Ա. Փիլիպոսյանը բացառում է «Շագա-Աշթարա» անվան առնչությունը «սկյութ» կամ «սակ» ցեղանուններին: Շագա-Աշթարայի հայրենիքը՝ Շիրակի մասը կազմող Իշկիգուլու-Իշկուգուլիսի երկիրը, ուրարտական արձանագրություններում միշտ հիշատակվում է կրոնաքաղաքական խիստ ուշագրավ ընդհարումների կապակցությամբ:

Շիրակի մասին կարևոր մի տեղեկություն է պահպանվում նաև ասուրաբաբելոնյան աղբյուրներում: Դա Ուրարտուում գտնվող ասորեստանյան հետախույզ Աշուրիսուայի զեկուլցն է Սարգոն II-ին (*ABVIY 50.11, Lanfranchi G... /92*), որտեղ հիշատակվում է Գամիռա երկիրը, իսկ Գամիրան կիներների բնակության վայրն էր: Արձանագրության 1-4 տողերում Աշուրիսուան ողջույններ է հղում տիրոջը՝ Սարգոնին: Այս տողերից մենք իմանում ենք, որ նա Սարգոնի ենթականերից է, բառացի՝ «քո ստրուկը Աշուրիսուան», որն անհանգստանում է տիրոջ՝ արքայի բարեկեցության, խաղաղության, տիրոջ՝ արքայի երկրի և Խալժու քաղաքի բարեկեցության համար: 5-6 տողերից իմանում ենք, որ, Գուրիանիա երկիրը և Նագիու երկիրը Ուրարտու և Գամիրա երկրի միջև են գտնվում: Նագիու երկիրը Ս.Երեմյանը նույնացնում է Նիգ գավառի հետ (*Երեմյան Ս., Կիսերական ու սկյութական ցեղերի ...*, էջ 91, ծան. 6):

Ի.Դյակոնովը ^{māt}na-gi-ն-ն կարդում է մարզ (*ABVIY 50.11*): Դա՝ Գամիրան հարկ է տալիս ուրարտական արքային (տող 7): Եթե հիմք ընդունենք Երեմյանի առաջադրած կարծիքը, որ Նագիուն երկրի անվանումն է, այլ ոչ թե «մարզ» հասարակ անուն «երկիր» ցուցիչով, ինչպես կարծում է Ի.Դյակոնովը, հետևաբար Գամիրայի հետ Ուրարտուին հարկատու պիտի լիներ նաև Գուրիանիա երկիրը: Ս.Երեմյանը Գուրիանիան նույնացնում է Կուլիանիի կամ Կուրիանիի հետ: Այս Աշուրիսուան գրում, որ ուրարտական արքան [Ռուսա I-ինը] արշավել է Գամիրայի դեմ (տող 8-9) ու պարտություն կրել (տող 10-11), որից հետո բոլոր մարդկանց, որոնք այնտեղից էին (տող 12) քշել է դեպի Գուրիանի: 13-14 տողերում, որոնցից 13-րդ թերի է, հետախույզը պատմում է այս տեղահանված մարդկանց մասին, որոնցից ոմանց արքան տարել էր, մյուսներին բռնել, գե-

րեվարել¹², և հետո Ուրարտուի արքան փախել է իր թշնամիներից¹³ (տող 15): Ձեկույցի հետետագա տողերում Աշուրիսուան հավանաբար պատմում է Ռուսա I-ի արշավանքից առաջ տեղի ունեցած դեպքերի մասին /¹: Ցավոք թերի են 17-18 տողերը, և մենք այդ մասին կռահում ենք զեկույցի հակառակ կողմի վրա գրված ևս 16 տողերից, որոնք մասամբ նույնպես թերի են: Այսպես 3-րդ տողը պարունակում է 8000 զինվորների /¹ մասին տեղեկությունը, հաջորդ տողում նշվում է ձյան առկայության մասին (տող 4), ապա ուրարտական կառավարիչների մասին, ովքեր ապստամբելով արշավել էին ուրարտական արքայի դեմ (տող 5-6), կարելի է եզրակացնել, որ այս մարզերի կառավարիչները գործել են ի շահի հալածու քաղաքի և հետախույզի տիրոջ՝ Սարգոնի: Դժվար է ասել՝ որոշակի պայմանավորվածություն ունեցել են նրանք հետախույզի հետ, թե ապստամբել են հետախույզի դրոճամբ, բայց չիմանալով, որ նա գործում է ի շահ Ասորեստանի (տող 7-10): Ապա Աշուրիսուան գրում է, որ դեպի ուրարտացիների /¹ թիկունք է ուղարկել սուրհանդակների, որոնք հասնելով մինչև թիկունքը լուր են բերել ինչոր զոհի¹⁴ (?) և ուրարտական արքայի մասին (11-14 տողեր), այն մասին, որ Ռուսան Տուրուշպայուն է՝ Տուշպա մայրաքաղաքում (15-16 տողեր):

Այսպիսով, Շիրակի մասը կազմող Էրիախի երկիրը և նրան հարևան մյուս երկրները բիայնական սեպագիր աղբյուրներում բավական հաճախ են հիշատակվում: Ըստ սեպագիր աղբյուրների ուսումնասիրության՝ կարելի է պատկերացում կազմել հյուսիսային ծայրագավառի քաղաքական պատմության, վարչական բաժանման, էթնիկ կազմի, տնտեսության, բնակչության խտության, կրոնի ու պաշտամունքի և նյութական մշակույթի մասին: Սեպագիր և մատենագրական աղբյուրների տեղեկությունները համալրվում են հնագիտական հուշարձանների պեղումներով: Ուրարտական արձանագրությունների ամբողջական տեքստերը և տեքստերի թարգմանությունները բերված են հավելվածում:

¹² Հավանաբար արքան կազմակերպել է էթնիկ տեղաշարժեր /¹:

¹³ Ի.Ղյակոնովը կարդում է. [...] Améltu-s[u.....] (?), և ենթադրում, որ խոսքը մասնագիտության կամ ցեղանվան մասին է, *ABUUY*, 50.11:

¹⁴ Աշուրիսուան մյուս զեկույցներում գրում է Ռուսա I-ի որդու՝ թագաժառանգ Մելարտուայի գահընկեցության և սպանության մասին, *ՉժՊ քրեստոմատիա*, թիվ 16, էջ 128-129:

Վանտոսայան արձանագրությունները
պատմական Շիրակի մասին

Աղոչշտի I, Խոռխորյան տարեգրություն, սյունակ I YKH-127 I, KYKH
173 I, CTU I, A8-3 I:

- x + 1. [mAr-giš-ti-še] a-li-e i-ni [e-di] -ni-e a-zi-i-bi-e
 2. i-na-a-i-n[i] te-ra-[i-e m]Ar-giš-ti-še a-li-e
 3. Էu-ti-[a-di] ԺԿal-di-e] -[di E]N-di ԺIM-di ԺUTU-di
 4. a-lu-ú-si-ni-[ni] al-su-ú' -i-ši-ni a-li-i-a-ba-a-di
 5. i-ku-ka-a-ni MU' ši-[šú]-Էa-ni ^{LU}Էu-ra-di-ni-li ú-e-li-du-bi
 6. uš-ta-di mDi-a-ú-e-Էi-ni-e-di LUGÁL mDi-a-ú-e-Էi LUGÁL-nu du-ú-bi
 7. Էa-ú-bi ^{KUR}Še-ri-i-a-zi URU^{MES} GIBÍL-bi É.GAL^{MES} Էar-Էar-šú-bi ku-tè-a-di
 8. pa-r[i] ^{URU}Pu-ti-e sal-ma-at-Էi ^{KUR}Bi-a-ni ^{KUR}Էu-šá-ni 'a-al-du-bi an-da-ni
^{KUR}Tar-i-ú-ni
 9. uš-ta-a-di ^{KUR}Za-ba-a-Էa-a-e-ú-e e-di-i-a Էa-a-ú-bi ^{KUR}Za-ba-a-Էa-a-e-š-i-li
 10. ku-tè-a-di pa-a-ri-e ^{URU}Ú-zi-na-bi-tar-na-a pa-ri ^{SADU}Si-ri-mu-tar-a ^{SADU}ba-ba-ni
 11. an-da-ni ^{URU}Ma-qa-al-tú-ni ^{KUR}I-ga-ni-ni 'a-al-du-bi ši-a-di mE-ri-a-Էi-ni-ni-e
 KUR-ni-e-di
 12. uš-ta-di ^{KUR}A-bu ' -ni-i-e-di Էa-ú-bi ^{URU}Ú-ri-e-i-ú-ni URU LUGÁL-nu-si
^{(KUR)I}Ú-i-tè-ru-Էi-ni-i
 13. X LIM IX LIM II ME LV ár ' -še X LIM I ME XL ^{LU}ZAB^{MES} še-e-Էi-e-ri-e
 XX LIM III LIM II ME LXXX ^{SAL}ú-e-di-i-a-ni'
 14. PAP V a-ti-bi II LIM VI ME LXXV ^{LU}ta-ar-íšú-ja-ni MU a-li-ki za-áš-gu-bi
 a-li-ki še-hi-e-ri a-qu-bi
 15. I LIM I ME IV ANŠU.KUR.RA^{MES} pa-ru-bi XXX LIM V LIM XV ^{GUD}pa-Էi-ni
 X a-ti-bi I LIM VIII ME XXIX ^{UDU}šú-še^{MES}
 16. mAr-giš-ti-še a-li-e ԺԿal-di-a iš-ti-ni-e i-[n]a-ni-l[i] ar-ni-ú-š-i-ni-li I MU za-du-bi
 17. ԺԿal-di-i-ni uš-ta-bi ma-si-ni-e ^{GIŠ}šú-ri-e ka-ru-ni mA-bi-li-i-a-ni-e-Էi ^{KUR}e-ba-ni-e
 18. ^{KUR}A-ni-iš-[t]e? -er-ga -e mQu-ár -za-ni-i-ni mUl-tú-za-i-ni KUR-ni-e te-qu-a-li
 mAr-giš-ti-ka-i
 19. ԺԿal-di-i ku-ru-ni ԺԿal-di-ni ^{GIŠ}šú-ri-i ku-ru-ni ԺԿal-di-i-ni-ni al-su-ú-i-š-i-ni
 20. uš-ta-bi mAr-gi-iš-ti-i-ni mMe-nu-ú-a-Էi ԺԿal-di-i-ni ú-lu-[uš-ta] a-i-bi
 21. mAr-giš-ti-še 'a-l-li-e Էa-ú-bi ^{KUR}E-t[i]-ú-ni-ni ku-tè-a-[d]i pa-ri-e
^{KUR}I[š? -qi-gu-lu] -ú-e
 22. pa-ri mÚ-du-ri ^{KUR}E-ti-ú-Էi-ni 'a-še ^{SAL}lu-tú pa-ru-bi
 23. Էu-ti-a-di ԺԿal-di-e-di EN-[di] ԺIM-di ԺUTU-di a-lu-si -ni-ni al-[su-i-š-i-ni]
 24. a-li-a-ba-a-di i-ku-ka-a-ni [šáj-[a]-li-e uš-ta-a-di ^{KUR}Ú-me(?) -lu -[e-di]
 25. Էa-a-ú-bi ^{KUR}Ur-ja-ni KUR tè-er-[u?] -bi Էa-a-ú-bi mMu-ru-zu [.....]
 26. ga(?)! -ri-ni qar-bi a-gu-nu-ni ma-[nu] gu-nu-šá-a Էa-ú-bi 'a-še ^{SAL}[lu-tú
 pa-ru-bi]
 27. [Է]a-a-ú-bi ^{URU}Ú-ba-a-ru-gi-il-du-ú' -[ni URU] LUGÁL-nu-[si]
 28. [ku-t]è-a-di pa-ri ^{KUR}Ku -[...] -ru-pi-ra pa-ri ^{KUR}Tar-ra-[ba?]]
 29. [uš-ta-d]i ^{URU}Id-k[u]-a-ú-ni-e-di ^{NA}a-l[a? ...]
 30. 'a-še ^{SAL}ú-e-di-a-[ni iš-ti-ni-ni pa-ru-bi]
 31. Էa-a-ú-bi ^{KUR}Ir-ki-[ú-ni ...]
 32. ku-ú-tè-a-d[i pa-ri ...]
 33. uš-ta-di ^{KUR}Ar-tar-mu-[e-di]
 34. gu-nu-š-i-ni-i-e su-[ú-i-du-lu-ú-bi]
 35. URU^{MES} [Էar-Էar-šú-bi]
 36. ku-tè-a-[di pa-ri ...]
 37. pa-a-ri [...]
 38. VIII(?) [LIM ár-še]^{MES}
 39. XI LIM [..... ^{SAL}ú-e-di-a-ni

40. P A P X X L I M I I M E L X X I X ^{LU}ŪKU^{ME}S MU
 41. a-li-ki za-šš-gu-bi
 42. a-li-ki še-hi-ri
 43. a-gu-bi-e

(x+1-2) Արգիշտին ասուն է. -Սա աստվածային օրենքի (?) համար է դրված:

Արգիշտին ասուն է. (3) -Աղաչեցի Խալդի տիրոջը, Թեյշեբային, Շիվի-նիին, (4) Իշխանական մեծությամբ, որի վերևում (լսում էին ինձ աստվածները):

(5) Այդ նույն տարում երրորդ անգամ¹⁵ զինվորներ գնդեցի, (6) արշավեցի Դիաուխի (ցեղի) վրա: Արքային Դիաուխի (ցեղի) հպատակեցրի (?), (7) գրավեցի Շերիազի (երկիրը), քաղաքները այրեցի, ամրոցները ավերեցի: Կտրում էի (8) մինչև Բութի (քաղաքը): Բուն (?) Բիամի, (և) Խուշանի (երկրները), անջատեցի (?) ամբողջը (?) Թարիունի (երկրից):

(9) Արշավեցի Ջաբախա (երկրի) վրա, գրավեցի Ջաբախա (երկրի) գավառը (?): (10) Կտրում էի մինչև Ուզինաբիթարնա (քաղաքը), մինչև Սիրինուբարա լեռը: (11) Ամբողջը (?)Մակալթունի (քաղաքը) Իգանի (երկրից) անջատեցի (?): Ելա Երիախի երկրի վրա:

(12) Արշավեցի Աբունի (երկրի) վրա, գրավեցի Ուրեյունի քաղաքն արքայական Վիտերուխի (երկրի):

(13) 19225 պատանի (քջեցի), 10140 զինվոր երիտասարդ, 23280 ստրկուհի (?), (14) ընդամենը 52675 մարդ (մեկ) տարում: Ոմանց սպանեցի, ոմանց ողջ տարա:

(15) 1104 ձի քջեցի, 35015 խոշոր եղջերավոր անասուն, 101829 ոչ-խար:

(16) Արգիշտին ասուն է. -Խալդիի փոխարեն (?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

(17) Խալդին արշավեց, սեփական զենքին (?) ենթարկեց Աբիլիանի(խի) (ցեղի) երկիրը, (18) Անիշթերգա (երկիրը), Կուարգանի (ցեղի) (երկիրը), Ուլթուզախի (ցեղի) (երկիրը), զգետնեց նրանց Արգիշտիի առջև: (19) Խալդին իմ զորեղ (է), Խալդյան զենքն (?) իմ զորեղ (է): Խալդյան մեծությամբ (20) արշավեց Արգիշտի Մինուայորդին: Խալդին առաջնորդում (?) էր (նրան):

¹⁵ Ըստ KYKH-ի՝ «կրկին»:

(21) Արգիշտին ասում է. -Գրավեցի Էթիունի (երկիրը), հասա մինչև Իշկիգուլու (? (երկիրը), (22) մինչև Ուդուրի (ցեղը) Էթիուխի (երկրի), մարդ, կին քչեցի:

(23) Աղոթում էի Խալդի տիրոջը, Թեյշեբային, Շիվինիին՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում (24) (լսում էին ինձ աստվածները)¹⁶: Նույն տարում արշավեցի Ումեւունի (?)(երկրի) վրա, (25) գրավեցի Ուրյա(նի) (երկիրը), երկիրը Տերտուբի (? (երկիրը), նվաճեցի Մուրուզու (ցեղի) (երկիրը): (26) «Մարե»-ական¹⁷ ժայռը (?), (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի, մարդ, կին քչեցի: (27) Գրավեցի Ուբարուգիլու(նի) քաղաքն արքայական (երկրի) [...]: (28) Կտրում էի մինչև (երկիրը) Քուրուփիրա (երկիրը), մինչև Թարր(ա)բա (երկիրը) [...]:

(29) Արշավեցի, վերադարձա զորությամբ Իդքուաունի (երկրի) վրա (...), (30) Մարդ, կին այստեղից քչեցի, (31) նվաճեցի (երկիրը) Իդքուաունի, (32) հասա մինչև... (33) Գնացի (երկիրը) Արտարմու, (34) զորքը ետ շարտեցի, (35) քաղաքները ավերեցի, (36) Կտրում էի մինչև [...], (37) մինչև [...]:

(38) 8 հազար (?) [...] պատանի, (39) 11 հազար [...] կին, (40) ընդամենը 20279 մարդ (մեկ) տարում: (41) Ոմանց սպանեցի, (42) ոմանց ողջ (43) տարա:

Արգիշտի I, Խորխորյան տարեգրություն II սյունակ YKH-127 II , KYKH 173 II, CTU I, A8-3 II:

1. I LIM II M[E] LXXX [... ANŠU.KUR.RA^{MEŠ} pa-ru-bi ... GUD^{pa}]-hi-ni^{MEŠ}
2. XII a-ti-bi VI LI[M ... UD^ušú-še^{MEŠ} mAr-giš-ti-še a-li-e]
3. 𐎶𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠 di-a iš-t[i-ni-e] i¹·[na-ni-li ar-ni-ú-ši-ni-li I MU za-d]u -bi
4. mAr-gi-iš -ti-ni [LUGÁL] DAN.[NU LUGÁL al-su-i-ni a-lu-si^{URU} Tu-uš-pa-e] URU-[e]

(1) 1280[...] ձի քչեցի, [...] խոշոր եղջերավոր անասուն, (2) 126 հազար [...] ոչխար:

Արգիշտին ասում է. (3) -Խալդիի համար (?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի: (4) Արգիշտին արքա (է) հզոր, արքա մեծ, արքա Բիայնիլի (երկրի), իշխանը Տուշպա քաղաքի:

¹⁶ Ըստ ՅժՊ քրեստոմատիայի հ. 1, էջ 162:

¹⁷ Ըստ KYKH-ի՝ «ամրոցը (?) ժայռի վրա (?) ամրացված էր»...

33. ^dHal-di-ni uš-ta-bi ma-si-ni-e ^{Giš}šú-ri-i-[e]
 34. ka-ru-ni ^{KUR}Ma-na-ni KUR-ni-e ka-ru-ni ^{KUR}E-ti-ú-ni
 35. te-e-qu-ú-a-li-e ^mAr-gi-iš-ti-i-ka-a-[i]
 36. ^dHal-di-i ku-ru-ni ^d[Hal-d]i-ni-ni al-su-i-ši-[ni]
 37. ^mAr-gi-iš-ti-še ^mMe-n[u]-a-ḫi-ni-e-še a-li-[e]
 38. uš-ta-di ^{KUR}Ma-na-i-d[i] KUR-ni a-tú-bi URU^{MEŠ} GIBÍL-[bi]
 39. ^{URU}Ši-me -ri-ḫa-di-ri-ni URU LUGÁL-nu-si a-gu-nu-ni [ma-nu]
 40. gu-nu-šá-a ḫa-ú-bi 'a-še ^{SAL}lu-tú iš-ti-ni-ni pa-[ru-bi]
 41. ^mAr-giš-ti-še a-li-e ḫa-šú-bi ^{KUR}E-ti-ú-ni-[ni]
 42. ^{URU}Ar-di-ni-e-i áš-ti-ú-zi ir-bi-la-[ni]
 43. i-ku-ka-ni MU ši-šú-ḫa-ni ^{LÚ}A.SI^(MEŠ) ú-e-li-du-[bi]
 44. ḫu-ti-a-di ^dHal-di-e-di EN-di ^dIM-di ^dUTU-[di]
 45. DINGIR^{MEŠ}-áš-te ^(KUR)Bi-a-i-na-a -áš-te a-lu-si-i -ni-[ni]
 46. al-su-i-ši-ni a-li-a-ba-di ḫa-ši-al-me DINGIR^(MEŠ)
 47. uš-ta-di ^{KUR}E-ti-i-ú-ni-i-e-di ḫa-a-ú}-[bi]
 48. ^mE-ri-a-ḫi KUR-ni-e ^mKa-tar-za-a-e KUR-[ni-e]
 49. ku-tè-i-a-di pa-a-ri-e ^{KUR}Iš-qi-gu-lu-ú]
 50. 'a-še ^{SAL}lu-[tú] ši-ú-bi ^{KUR}Bi-i-a-i-na-a-[i-di]
 51. ^mAr-giš-ti-[še a]-li-e ^dHal-di-[ni-ni al-su-i-ši-ni]
 52. uš-ta-a-di ^{KUR}Ú-i-tè-ru-[ḫi-ni]-e-[i]
 53. ^{KUR}[e-ba-ni-e-di KUR]-ni a-tú-bi URU^{MEŠ} [GIBÍL]-bi
 54. ['a-še ^{SAL}lu-tú iš-ti-ni-ni ši]-ú-bi²³ ^{URU}A-me-gu(?)-[...]
 55. [... ^{KUR}Ú-i-tè-ru-[ḫi]
 56. a-še(?) [...]-nu-ni [... ár-še^{MEŠ}?] na-[ḫu-bi?]
 57. DUB-[te te]-ru-ú]-bi [...]
 58. pi-[i]-ni [...] ú [...] ri [... URU]
 59. LUGÁL-nu-si [...] me-e-i [...]
 60. bi-du-ḫi[a-še] li a [...]
 61. [...]
 62. [...] me(?) e ni [...]
 63. [...]
 64. [... ^MES e(?) [...]
 65. [a-li-ki za-áš-gu-bi a]-li-ki še-ḫi-ri [a-gu-bi]
 66. I LIM II [ME ... ANŠU.KUR.RA]^{MEŠ} XX LIM IX LIM

V ME IV [^{GUD}pa-ḫi-ni]

67. VI a-ti-[bi] ^{UDU}šú-še^{MES} pa-[ru-bi]
68. mAr-giš-[ti-še a-li]-e ^{ld}Ḫal-di-a iš-[ti-ni-e]
69. i-na-ni-li [ar]-ni-ú-ši-[ni]-li I MU za-[du-bi]

(33) Խալդին արշավեց, սեփական գեներին (?) (34) ենթարկեց Մանա երկիրը, ենթարկեց Էթիունի (երկիրը), (35) զգեստեց նրանց Արգիշտիի առջև :

(36) Խալդին իմ զորեղ (է): Խալդյան մեծությամբ (37) Արգիշտի Մինուայորդին ասում է. (38) -Արշավեցի Մանա (երկրի) վրա, երկիրը կերա (յուրացրի), քաղաքները այրեցի: (39) Շիմերիխադիրի քաղաքն արքայական, (որ) ամրացված էր, (40) կռվում գրավեցի, մարդ, կին այստեղից քշեցի: (41) Արգիշտին ասում է.- Լսեցի, (որ) Էթիունի (երկիրը), (42) Արդինի (քաղաքի) «աշտիուզին» հափշտակել է: (43) Հենց այդ նույն տարում երրորդ անգամ (?) զորք գնդեցի: (44) Աղոթում էի Խալդի տիրոջը, Թեյշեբային, Շիվինիին և (45) աստվածներին Բիայնիլի (երկրի): Իշխանական (46) մեծությամբ, որի վերևում լսում էին իմ աստվածները:

(47) Արշավեցի Էթիունի (երկրի) վրա, գրավեցի (48) Էրիախի (ցեղի) երկիրը, Քաթարգա (ցեղի) երկիրը, (49) կտրում էի մինչև Իշկիգուլու (երկիրը): (50) Մարդ, կին հանեցի դեպի Բիայնիլի (երկիրը):

(51) Արգիշտին ասում է.- Խալդյան մեծությամբ (52) արշավեցի Ուիտերուխի (53) (երկրի) վրա, երկիրը կերա (յուրացրի), քաղաքները այրեցի: (54) Մարդ, կին այստեղից հանեցի: (55)¹⁸ Ամեգու քաղաքն արքայական Ուիտերուխի (երկրի), (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի: (56) Երբ (?)... պատանհներին(?) (ես) տարա: (57) Արձանագրություն դրեցի [...]: (58) տակ [...], (59) քաղաք արքայական, [...] (60) Վերադարձին [...]: (61-64)... (65) Ոմանց սպանեցի, ոմանց ողջ տարա:

(66) 1200 [...] ձի, 29504 խոշոր եղջերավոր անասուն, (67) 60 հազար [...] ոչխարի քշեցի:

(68) Արգիշտին ասում է: Խալդիի համար (?) (69) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

¹⁸ Ըստ ՀԺՊ քրեստոնատիայի հ. 1, էջ 168:

27. [d^h]al-di-ni uš-ta-bi ma-si-ni-e ^{GIŠ}ú-ri-i-e]
28. [ka]-ru-ú-ni ^{KUR}E-ti-ú-ni-ni te-e-qu-ú-ni
29. [m^A]r-gi-iš-ti-i-ka-i d^hHal-di-i ku-ru-ni
30. [d^hHal]-di-ni ^{GIŠ}ú-ri-i ku-ru-ni d^hHal-di-ni-ni
31. [uš-m]a -a-ši-ni uš-ta-a-bi m^Ar-gi-iš-ti-ni
32. [m^{Me-n}]u-ú-a-ḫi ú-lu-uš-ta-i-bi d^hHal-di-ni
33. [m^A]r-gi-iš-ti-še a-li-e a-li-e-li LUGÁL^{MES}
34. [a]r-nu-i-a-li m^{Di}-a-ú-ḫi-ni-e ši-ši-ni MÚ
35. [ḫa]-ú-bi ^{KUR}Lu-šá-e KUR-ni-e ^{KUR}Ka-tar-za-e KUR-ni-e]
36. [m] [E-ri-a-ḫi KUR-ni-e ^{KUR}Gu-lu-ta-a-ḫi ḫa-ú-[bi]
37. [KUR]r^ú -i-ṭè-e-ru-ḫi-i-ni-e-i ^{KUR}e-ba-ú-a-ni
38. [ku-ṭu]-bi pa-ri ^{KUR}A-bu-ni-i-e LUGÁL ^{KUR}Lu-šá-ú-a-e]
39. [ú-e] -di-a-du-bi ^{KUR}I-ga-a-e bu-ra áš-[tú-bi]
40. [e-er-š]i-du-bi e-si me-še m^Ar-gi-iš-ti-e a-[ru-ni]

.....

(27) Խալդին արշավեց, սեփական զենքին (28) ենթարկեց Էթիունի (երկիրը), զգետնեց (29) Արգիշտիի առջև: Խալդին զորեղ է, (30) Խալդյան զենքն (?) իմ զորեղ (է): Խալդյան (31) զորությամբ արշավեց Արգիշտին, (32) Մինուայորդին, Խալդին առաջնորդում էր (?) «նրան»:

(33) Արգիշտին ասում է.- Արքաները, որոնք (34) եկան օգնության Դիաուխի (արքային) երեք (?) տարի (անընդմեջ), (35) նվաճեցի (ես) Լուշա երկիրը, Քաթարգա երկիրը, (36) երկիրը Էրիախի (ցեղի), Գուլուքախի (երկիրը), զրավեցի (37) Ուխտերուխի երկիրը, (38) հասա Աբունի (երկիրը), Լուշա (երկրի) արքային (39) ամորձատեցի, Իգանի (երկրի) (արքային) ստրկացրի, (40) թողեցի տեղում, հարկ Արգիշտի (արքային) (նա) տվեց:

Արգիշտի I, Յանակ (Օրթաքեն), KYKH 174 C, CTU I, A8-7:

1. [d^HHal-di-ni uš-ta]-bi ma-si-ni šú-ri ka-ru-ni ^{KUR}Tar-i-ú-ni KUR(!) ka-r[u-ni]
2. [^{KUR}..... t]e-qu-ni ^mAr-gi-iš-ti-i-ka-i d^HHal-di ku-ru-ni
3. [d^HHal-di-ni šú-ri ku-ru-ni] uš-ta-bi ^mAr-gi-iš-ti-ni ^mMe-nu-a-ḫi ú-lu-[uš-ta -bi]
4. [d^HHal-di-n]i ^mAr-gi-iš-ti-še a-li ḫa-ú-bi ^{KUR}Tar-a-ú-š-i-li a-šá-a-[di]
5. [i-ni ḫa-a-ri]-ni-e ku-ṭe -a-di pa-ri ^{KUR}ḫu-šá-ú-e pa-ri ^{KUR}Bi-i-a-ú-e ši-a-[di]
6. [^{KUR}Aš-qa-la-ši-e-di d^HHal-di-ni-ni ba-ú-ši-ni ^mAr-gi-iš-ti-še a-[li-e]
7. [LUGÁL ^m] Di-ja-ú-e-ḫi a(?) -ri-bi e-ri-da-bi ka-i-u-ki ^{URU}A-ḫu-ri-a a-su-[ni]
8. [gu-nu-ši-n]i su-ú-i-du-lu-bi za-[áš-gu-bi?] ^{URU}Qa-[.....]-ú-ni a-su-ni za-[du-bi LÚ-tú-ḫi?]
9. [iš-t]i-ni LXX LIM II LIM LXXX ár(!)-še VII LIM [LÚ^úUKU^{MES}?] XI [LIM? ... a-li]-ki za-áš-gu-bi]
10. [a]-li-ki T^{MES} [a-gu-bi] VI É.GAL^{MES} [ḫar-ḫar-šú-ú-bi] L [URU^{MES}] a-ma-áš-tú-b[i]
11. [^mAr-gi-iš-ti-ni [^mMe-n]u-[a-ḫi LUGÁL DAN.NU LUGÁL ^{KUR}Bi-a]-n[a]-e a-lu-si ^{URU}Tu-uš-p[a URU]
12. [a]-lu-še i-ni DU[B-t]e tu(?) -li-e t[ú-ri-ni]-ni d^HHal-di-še d^QU-e-ra-a
13. ma-a-[ni] d^{UTU}-ni pi-i-ni [me]-i ar-ḫi ú-ru-li-[a -ni]

(1) Խալդին արշավեց, սեփական զենքին ենթարկեց Թարիունի երկիրը, հպատակեցրեց (2) (երկիրը)..., զգետնեց Արգիշտիի առջև: Խալդին զորեղ է (?), (3) Խալդյան զենքն (?) իմ զորեղ (է): Արշավեց Արգիշտի Մինուայորդին, առաջնորդում էր (4) Խալդին:

Արգիշտին ասում է.- Նվաճեցի թարիունցիների (երկիրը), գնացի (5) այդ ճանապարհով, հասա խուշանացիների (երկիրը), (երկիրը) բիայցիների, եկա (6) Աշկալաշի (երկիրը):

...Խալդյան հրամանով Արգիշտին ասում է.- (7) Արքան Դիաուլիսի (ցեղի) aribi ելավ առջևն իմ Ախուրիա(նի) (քաղաքի) մարզում. (8) Չորքը (?) ետ շարտեցի, ավերեցի Կա[...]ունի մարզի (քաղաքները): Ավար արեցի (?) (9) այստեղ. 72 հազար 80 պատանի, 7 հազար[...մարդ ?], 11[հազար ?...]. Մի մասին սպանեցի, (10) մի մասին ողջ տարա: 6 ամրոց ավերեցի և 50 քաղաք այրեցի:

(11) Արգիշտին, Մինուայորդին,- արքա հզոր, արքա (երկրի) Բիայնիլի, կառավարիչ Տուշպա քաղաքի:

(12) Ով այս արձանագրությունը ոչնչացնի, թող ոչնչացնեն Խալդին, Կուեռան (13) նրան արևի տակ...

a

-
- x + 1. i?] -bi-[r]a-a-[ni? ...
2. k]a -a-di ^{KUR}[...]
3. ^{KUR}]E-ti-ú-n[i ...
4. sal]-ma-at-]i k[a -...]
5. ^{KUR}]E-ti-ú-ni [...]
6. nu?-n]a-[a]-bi ka-[ú-ki? ...
7. r]a(?) -a-[...]
-

b

-
- x + 1. ...]-še [...]
2. ^{KUR}Gu-lu-ta-]i ^{KUR}Bu -[...]
3. ^{KUR}A-ni-iš-te-er-ga-[e mA]r-gi-iš-ti -[še a-li-e]
4.]u-ti-a-di ^d]Hal-di-e-[di] EN-[di] ^d]IM-d]i ^d]UTU-di]
5. [a-lu-[si-ni-ni al-su-i-š]i-ni a-li-a-ba-di i-ku-ka-ni MU]
6. [uš-ta-di ^{KUR}.....]

Արձանագրությունը թերի է, սակայն պահպանված ընդհանուր բովանդակությունից պարզ է դառնում, որ խոսքը եթիունի խոշոր պատմաշխարհագրական միավորի դեմ տարած հաղթանակի մասին է, որի կազմի մեջ էին մտնում պատմական Շիրակի վարչական մասը կազմող Գուլուբախին և Անիշթերգան:

1. [mAr-gi-iš-ti-še mMe-nu-ú-a-ḫi-ni-še]
2. [a-l]i ḫa-ú-bi URU A-ḫu-ri-a-ni
3. m Áš-tu-ḫi -ni-e-i] KUR-ni-ni
4. ši-a-di(?) [.....]
5. mÁš-tu-ú(?) -ḫi-ni-i-e ḫa-ú-bi
6. (KUR) E-ti-ú-ni-ni i-bi-ra-ni
7. [nu] -na-a-li DAN .NU-i
LÚ A.SI^{MES}-n[i]
8. [...] -ri-e ba-di-ni-e d[Ḫal]-di-ni
9. (m)Ar-gi-iš-ti-i-še a-li-e
10. [ḫu]-ti-i -a-di d[Ḫal]-di-e-di
11. dIM-di dUTU-di DINGIR^{MES}-áš-te
12. [ḫa]-ši-a-al-me-e DINGIR^{MES}-l[i]
13. [s]u-ú-i-du-lu-bi a-šú-ú-bi
14. [pa]-ri URU Qa-al-ra-ḫi-e] (?)
15. [a] -su-ú-ni za(?) -du(?) -[bi](?) iš-ti-ni
16. [...L]IM [...] ME [...] ár-še^{MES}
17. [...L]IM L LÚ [TI^{MES}] VI LIM [...]
SAL lu-tú^{MES}
18. (d)Ḫal-di-ni-ni al-su-ú-ši-ni
19. (m)Ar-gi-iš-ti-ni mMe-nu-a-ḫi
20. [LUGÁL] DAN.NU LUGÁL
KUR Bi-a-na-ú-e
21. [a-lu-si URU] Ṭu-uš-pa URU
22. (m)Ar-gi-iš-ti-še a-li-e
23. [a-lu-še i-ni DUB-te tú-li-e
24. [a]-lu-še pi-tú-li-e tú-ri-ni-ni
25. (d)Ḫal-di-še dIM-še dUTU-š[e]

¹⁹ КУКН, 176, с. 200-202. Г.Церетели, с. 52-55.

26. [.....]
 27. [.....]
 28. [.....]

(1) Արգիշտին, Մինուայորդին, (2) ասուն է. Գրավեցի Ախուրիանի (քաղաքը) (3) Աշտուխինի (ցեղի) երկրի, (4) եկա, ari-ները լցոեցի²⁰ (5) Աշտուխինին նվաճեցի: (6) Էթիունի (երկրից) համայն (?) (7) եկան հզոր զորքեր, (8) ...

(9) Արգիշտին ասուն է.- (10) Ադերսեցի (?) Խալդին, (11) Թեյշեբաին, Շիվինիին, (բոլոր) աստվածներին, (12) լսեցին ինձ աստվածները:

(13) Ետ շպրտեցի, հետապնդեցի (?) (14-15) մինչև Կալրախի մարզի (քաղաքը): Կատարեցի (?) այստեղ (16) ...հազար ...հարյուր ... պատա-
 նի: (17) ... հազար 50 ողջ մարդ, 6 հազար ... կին:

(18) Խալդյան մեծությամբ (19) Արգիշտին, Մինուայորդին, (20) արքա (է) հզոր, արքա Բիայնիլիի, (21) տերը Տուշպա քաղաքի:

(22) Արգիշտին ասուն է.- (23) Ով այս արձանագրությունը ոչնչացնի, (24) ով կտորի, թող կործանեն (25), Խալդին, Թեյշեբան, Շիվինին, (26-28)...

Արգիշտի I, Սպանդարյանի (Ղուլիջանի) արձանագրություն, YKH-132, KYKH178, CTU I, A8-9:

1. **ՊHal-di-ni uš-ta-bi ma-si-ni šú-ri-e**
2. **ka-ru-ni ^mQu-u-li-a-i-ni KUR-ni**
3. **te-qu-ni ^mAr-gi-iš-ti-ka-i**
4. **ú-lu-uš-ta-bi ՊHal-di-ni**
5. **^mAr-gi-iš-ti-še a-li**
6. **ħa-ú-bi ^{URU}Du-ru-ba-ni**
7. **^mQu-u-li-a-i-ni KUR-ni**

(1) Խալդին արշավեց, սեփական գեներին (2) ենթարկեց Կուլիանի (ցեղի) երկիրը, (3) զգետնեց Արգիշտիի առջև:

(4) Առաջնորդում էր Խալդին: (5) Արգիշտին ասուն է.- (6) Նվաճեցի Դուրուբանի (քաղաքը) (7) Կուլիանի (ցեղի) երկրի:

²⁰ Վերականգնումը մերն է:

Արգիշտի I, Սարճաշենի (Ղանլիջայի) արձանագրություն YKH-133, KYKH
179,CTU I, A8-10:

1. ^dHal-di-ni-ni al-su-u-š-i-i-ni
2. ^mAr-gi-iš-ti-še a-li-e
3. ha-ú-bi ^mE-ri-a-hi KUR-ni
4. ha-ú-bi ^{URU}Ir-da-ni-u-ni
5. pa-ri ^{KUR}Iš-qi-gu-lu-ú

(1) Խալդյան մեծությամբ (2) Արգիշտին ասուն է.- (3) Նվաճեցի Երիախի (ցեղի) երկիրը, (4) գրավեցի Իրդանիունի (քաղաքը) (5) մինչև Իշկիզուլու:

Արգիշտի I, Վանի թանգարան, ազաթե ուլունք, CTU IV, D 8-1:

- 1 ^Dú-a-ru-ba-a-i-ni-e
- 2 ^mar-gi-iš-ti-še NÍG.BA
- 3 ^me-ri-a-ḫi-ni-i na-ḫu-ni

(1) Իր աստվածուհի Ուարուբանիին (2-3) Արգիշտին Երիախի երկրի ընծան բերեց:

Սարդուրյան տարեգրություն, B հատված YKH-155 B, KYKH 241 B,
CTU I, A9-3 V:

1. [^dHal-di-ni uš-ta-bi]
2. [ma-si-ni-e ^{GIŠ}ú-ri-e]
3. [ka-ru-ni ^{KUR}Ma-na-ni]
4. [k]a-ru-ni ^mE']-[ri-a-ḫi]
5. KUR -ni-e te-qu-a-l[i]
6. ^{md}Sar₅-du-ri-ka-i']
7. ^{lm}Ar-giš-ti-ḫi-ni-e']
8. ^dHal-di ku-ru-ni-[ni]
9. ^dHal-di-ni ^{GIŠ}ú-ri-i']

10. [k]u-ru-ni-ni uš-ta-[bi]
11. ^{lml}Sar₅-du-ri-i-n[i]
12. ^{lml}Ar-gi-iš-ti-e-ḫ[i]
13. ^{lml}Sar₅-du-ri-i-š[e]
14. [a]-li-e iš-ti-e-d[i]
15. uš-ta-di ^{KUR}Ma-na-i-d[i]
16. ^{[K]UR}e-ba-a-ni ḫa-ú-b[i]
17. URU^{MEŠ} GIBÍL-bi
ḫar-ḫar-šú-[bi]
18. ^{KUR}e-ba-a-ni a-tú-b[i]
19. [ʔa-še ^{SAL}lu-tú pa-ru-[bi]
20. ^{KUR}Bi-a-i-na-i-d[i]
21. URU^{MEŠ} Da-ar-ba-ni É.GA[L]
22. [a-gu-nu-ú-ni ma-a-n[u]
23. [g]u-nu-ú-šá-a ḫa-ú-[bi]
24. ^{[L]Ú}ir-di^{MEŠ} iš-ti-n[i]
25. [a -šú-ú-bi ^{KUR}e-ba-a-ni
26. ^{[K]UR}e-ba-ni-ú-ki-e-di
27. [a-bi-li-du-bi i-ku-ka-ni
28. [š]á-a-li ši-iš-ti-i-ni
29. [k]i -e-i-da-nu-ú-li
30. ^{[L]Ú}ḫu-ra-di-ni-e-l[i]
31. ^{[K]UR}E-ri-a-ḫi-ni-e-d[i]
32. ^{[K]UR}e-ba-ni ḫa-a-i-[tú]
33. [U]RU^{MEŠ} GIBÍL ḫar-ḫar-ši-tú-l[i]
34. ^{[K]UR}e-ba-a-ni a-ti-[tú]
35. [ʔa-še^{MEŠ} ^{SAL}lu-tú^{M[ES]}
36. ^{KUR}Bi-a-i-na-di pa-ar-[tú]
37. ^dḫal-di-i-ni-i-ni

38. al-su-ú-i-ši-ni
39. ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li-e
40. a¹¹-li ^{LÚ}ta-ú-tú-ḫ[i]
41. iš-ti-ni za-du-ú-b[i]
42. III LIM II ME XXV ár-še
43. iš-ti-ni-ni na-ḫu-ú-b[i]
44. IV LIM IX ME XXVIII ^{SAL}lu-tú^{MEI}
45. PAP VIII LIM I ME LIII ^{LÚ}ÚKU^{MI}
46. a-li-ki za-áš-gu-ú-bi
47. [a-li-ki TI a-gu-ú-bi
48. IV ME XII ANŠU.KUR.RA^{MEŠ}
49. [VI LIM VI ME LXV ^{GUD}pa-ḫi-ni
50. XX LIM V LIM VII ME XXXV
51. ^{lmd}Sar₅-du-ri-i-še
52. ^{lm}Ar-giš-ti-ḫi-ni-še a-li-e
53. ^dḪal-di-a iš-ti-ni-e
54. [i-na-a-ni-e-li
55. ar-ni-ú-ši-ni-li
56. šú-si-ni šá-a-li za-du-bi
57. ^{md}Sar₅-du-ri-i-še
58. ^mAr-giš-ti-ḫi-ni-še a-li-e
59. i-nu-ka-ni e-din na-ḫi-di-ni a-ṭ[

(1) Խալդին արշավեց, (2) սեփական զենքին (?) (3) ենթարկեց Սանա երկիրը, (4) ենթարկեց Էրիախի (ցեղամիության) (5) երկիրը, զգեստեց նրանց (6) Սարդուրիի առջև, (7) Արգիշտորդու:

(8) Խալդին զորեղ (է) (?), (9) Խալդյան զենքը (?) (10) զորեղ (է) (?). Արշավեց (11) Սարդուրին, (12) Արգիշտորդին.

(13) Սարդուրին (14) ասում է.- Դեպի այնտեղ (?) (15) արշավեցի՝ Սանա երկրի վրա, (16) երկիրը գրավեցի, (17) քաղաքները այրեցի, ավերեցի, (18) երկիրը կերա (յուրացրի), (19) մարդ, կին քշեցի (20) դեպի Բիայ-նիլի երկիրը: (21) Դարբա(նի) (քաղաքի) ամրոցը, (որ) (22) ամրացված

եր, (23) կռվում նվաճեցի, (24) բերդակալ (?) այստեղ (25) նշանակեցի (?), երկիրը (26) երկրիս վրա (27) ավելացրի:

Յենց այդ նույն (28) տարում երրորդ անգամ (?) (29) ուղարկեցի (30) զինվորներին (31) դեպի Էրիախի (երկիրը): (32) Երկիրը գրավեցին, (33) քաղաքները այրեցին, ավերեցին, (34) երկիրը կերան (յուրացրին), (35) մարդ, կին (36) դեպի Բիայնիլի (երկիրը) քշեցին:

(37) Խալդյան (38) մեծությամբ (39) Սարդուրին ասում է.- (40) (Ահա) ինչ ավար (?)²¹ (41) այնտեղ կատարեցի. (42) 3225 պատանի (43) այնտեղից հանեցի, (44) 4928 կին, (45) ընդամենը 8153 մարդ: (46) Ոմանց սպանեցի, (47) ոմանց ողջ տարա, (48) 412 ձի (49) 6665 խոշոր եղջերավոր անասուն, (50) 25735 ոչխար:

(51) Սարդուրի (52) Արգիշտորդին, ասում է.- (53) Խալդիի փոխարեն (?) (54) սույն (55) մեծագործությունները (56) մեկ տարում կատարեցի.

(57) Սարդուրի, (58) Արգիշտորդին, ասում է.- (59) Յենց այս տեղից (ժամանակից) «նախիդին» հաստատված է)²²:

Սարդուրյան տարեգրություն, C հատված YKH-155 C, KYKH 241 C, CTU I, A9-3 II:

19. $\text{d}^{\text{H}}\text{Hal-di-ni uš-ta-bi ma-si-ni-e}^{\text{GI}^{\text{S}}\text{šú-ri-e}^{\text{1}}}$
20. $\text{ka-ru-ni LUGÁL}^{\text{m}}\text{E-ri-a-}^{\text{hi}}\text{KUR}^{\text{e-ba-ni-e ka-ru-n[i]}$
21. $\text{m}^{\text{A-bi-li-a-ni-}^{\text{hi}}\text{KUR}^{\text{e-ba-ni-e te-qu-a-l[i]}$
22. $\text{m}^{\text{d}}\text{Sar}_5\text{-du-ri-ka}^{\text{m}}\text{Ar-giš-ti-}^{\text{hi-ni-e}}\text{d}^{\text{H}}\text{Hal-di ku-ru-n[i]}$
23. $\text{d}^{\text{H}}\text{Hal-di-ni}^{\text{GI}^{\text{S}}\text{šú-ri-ni}}\text{ku-ru-ni d}^{\text{H}}\text{Hal-di-ni-ni al-su-ši-n[i]}$
24. $[\text{u}]^{\text{š-ta-a-bi}}\text{m}^{\text{d}}\text{Sar}_5\text{-du-ri-ni}^{\text{m}}\text{Ar-gi-iš-ti-e-}^{\text{h[i]}$
25. $\text{m}^{\text{d}}\text{Sar}_5\text{-du-ri-še a-li uš-ta-di}^{\text{KUR}}\text{E-ri-a-}^{\text{hi-ni-d[i]}$
26. $\text{}^{\text{h}}\text{a-ú-bi}^{\text{KUR}}\text{E-ri-a-}^{\text{hi}}\text{KUR}^{\text{e-ba-ni-e}}\text{šú-si-n[i]}$
27. $[\text{UJD}]^{\text{ME}}\text{áš-gu-bi}^{\text{É}}\text{mu-ri-li a-li}^{\text{LÚ}}\text{AD-še}^{\text{LÚ}}\text{AD.AD-še}$
28. $\text{za -du-a-li a-ú-i-e ku-i ku-ul-me-e ma-ni-du}$
29. $\text{ú-i a-i-še-i LUGÁL}^{\text{ME}^{\text{S}}}\text{-še}^{\text{h}}\text{a-ja-la-a-ni}$

²¹ Ըստ ՅժՊ քրեստոնմատիայի.«(Ապա) ինչ տղամարդություն (?)...», հ. 1, էջ 176:

²² KYKH, 241, B, c.232-233. 59 տողը թարգմանել ենք ըստ ՅժՊ քրեստոնմատիայի, հ.1, էջ 177:

30. ^dHal-di-ni-ni ba-ú-ši-ni EN-si-ni-ni i-e-še
 31. [III] ME L ^Ému-ri-e ha-ú-bi ta-áš-mu-ú-bi
 32. [ʾa-še ^{SAL}lu-tú ni-ir-bi di-id-gu-ši iš-ti-ni-ni
 33. ši-ú-bi URU^{MEŠ} GIBÍL-bi KUR-ni KÚ-bi ʾa-še ^{SAL}lu-tú
 34. pa-ru-bi ^{KUR}Bi-a-i-na-di ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li-e
 35. bi-du-ja-še uš-ta-di ^{KUR}A-bi-li-a-ni-ħi-ni-e-di
 36. URU^{MEŠ} GIBÍL-bi KUR-ni a-tú-bi nu-na-bi ^mMu-ri-i-ni-ni
 37. ^mA-bi-li-a-ni-ħi šá-tú-a-li ^{md}Sar₅-du-ri-ni-li
 38. ku-ri-li su-lu-uš-ti-bi si-lu-a-di ma-ku-ri
 39. e-er-ši-du-bi e-si ʾa-al-du-bi me-ši-ni pi-i
 40. ^{md}Sar₅-du-ri-še ^mAr-giš-ti-ħi-ni-še a-li-e
 41. ^dHal-di-a iš-ti-ni-e i-na-ni LÚ-tú-ħi iš-ti-ni
 42. za-du-bi VII LIM I ME L ^{LÚ}UKU^{MEŠ} I MU a-li-ki
 43. za-áš-gu-bi a-li-ki TI^{MEŠ} a-gu-bi V ME ANŠU.KUR.RA pa
 44. VIII LIM V ME LX ^{GUD}pa-ħi-ni XX LIM V LIM I ME LX
 45. i-na-ni LUGÁL-e nu-na-bi me-i a-li ^{LÚ}A.SI^{MEŠ}-še
 46. ir-bi-tú še-ri pa-ar-tú i-ú KUR-ni-i áš-ú-la-bi
 47. ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li-e ^dHal-di-a iš-ti-ni-e
 48. i-na-ni-li ar-ni-ú-ši-ni-li I MU za-du-bi
 49. ^dHal-di-ni uš-ta-bi ma-si-i-ni-e ^{GIŠ}sú-ri-e
 50. ka-ru-ni ^mRa-šú-ú-ni LUGÁL ^{KUR}Ru-i-ši-a-ni-e-i
 51. ^{KUR}e-ba-ni-i-e ka-ru-ni ^mDi-ú-ši-ni-ni
 52. ^mI-ga-ni-e-ħi LUG[ÁL] ^[KUR]E-ti-i-ú-ħi ^{KUR}e-ba-ni-e
 53. te-qu-a-li ^{md}[Sar₅-du-ri-ka-i ^mA]r-giš-ti-ħi-ni-e
 54. ^{md}Sar₅-du-ri-š[e a-li-e i-nu-ka]-ni e-di-ni
 55. a-zi-bi sal-ma-[at-ħi ha-ra-ri t]e-ra-i-e

(19) Խալդին արշավեց, սեփական զենքին (?) (20) ենթարկեց արքային և երիախի (ցեղի) երկիրը, ենթարկեց (21) Աբիլխանիխի (ցեղի) երկիրը, զգետնեց նրանց (22) Սարդուրիի առջև, Արգիշտորդու ²³:

Խալդին զորեղ (t), (23) Խալդյան զենքը (?) զորեղ (t): Խալդյան մեծությամբ (24) արշավեց Սարդուրի, Արգիշտորդին: (25) Սարդուրին աւուճ է.- Արշավեցի երիախի (երկրի) վրա: (26) Գրավեցի երիախի երկիրը,

²³ KYKH, 241, C.

մեկ (27) օրում նվաճեցի: Ձավթեցի գաղտնի ամբարները (?), որ հայրն (ու) պապն (28) էին սարքել, որտեղ հարստություն (?) էր (հավաքված)²⁴, (29) (որ) երբեք արքաները չէին գրավել:

(30) Խալդյան հրամանանով տիրական ես (31) 350 գաղտնի ամբարները²⁵ գրավեցի, գերեցի (?) (32) մարդ (և) կին, տավար «դիդգուշի» (և) ունեցվածքը (?) այնտեղից (33) հանեցի: Քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (յուրացրի) մարդ, կին (34) քչեցի դեպի Բիայմիլի (երկիրը):

Սարդուրին ասում է.- (35) Վերադարձին արշավեցի Աբիլիանի(խի) (երկրի) վրա: (36) Քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (յուրացրի): Եկավ (առջև) Մուրիհնի (37) Աբիլիանորդին, բռնեց (գրկեց) Սարդուրյան (38) ոտքերը, երեսնիվայր ընկավ²⁶, վերաբերվեցի (?) գթաստորեն (?): (39) Բնակեցրի տեղը, գցեցի (?) հարկի տակ:

(40) Սարդուրի Արգիշտորդին, ասում է.- (41) Խալդիի փոխարեն (?) սույն ավարը²⁷ (?) այնտեղ (42) կատարեցի. 7150 մարդ մեկ տարում (քչեցի): Ունանց (43) սպանեցի, ունանց ողջ տարա: 500 ձի քչեցի, (44) 8560 խոշոր եղջերավոր անասուն, 25170 ոչխար: (45) Սույնը արքային եկավ (հասավ), (խսկ) թե ինչ գինվորները (46) հափշտակեցին՝ առանձին քչեցին, երբ երկիրը (նա) լքում էր (?)²⁸:

(47) Սարդուրին ասում է.- Խալդիի փոխարեն (?) (48) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

(49) Խալդին արշավեց, սեփական զենքին (?) (50) ենթարկեց Ռաշու-նի արքային (և) Ռուիշիանի (51) երկիրը, ենթարկեց Դիուծիհնի (52) Իյանորդի արքային (և) Էթուխի երկիրը, (53) զգեստեց նրանց Սարդուրիի առջև, Արգիշտորդու:

(54-55) Սարդուրին ասում է.- Յենց այս տեղից (ժամանակից) «ազբեբե» բուն (?) «խարարե» հաստատված (է)²⁹:

²⁴ Ըստ ՉժՊ քրեստոմատիայի. «... հայրն (ու) պապն էին սարքել «աուիե» (որ) նույնիսկ պատնեշ (?) (եր) պատրաստված (?) (և) ոչ (մի) «աիշեի» արքաներ (չ)էին գրավել, Խալդյան հրամանով տիրական ես մեկ (?) հարյուր հիսուն մառան գրավեցի, կողպսեցի», հ.1, էջ 177:

²⁵ Ս. Յնայակյանը թարգմանում է «տաճարի ամբարներ», տե՛ս *Էրիայեսն՝ աստվածապետություն*, էջ 12-13:

²⁶ Ըստ ՉժՊ քրեստոմատիայի.«...երկրպագում էր փորի (?) վրա ընկած», հ. 1, էջ 177:

²⁷ Ըստ ՉժՊ քրեստոմատիայի.« սույն տղամարդությունը...», հ.1, էջ 177:

²⁸ Ըստ ՉժՊ քրեստոմատիայի.« ...երբ երկրի հացը գնաց», հ.1, էջ 177: Մեր կարծիքով՝ ճիշտ է «երբ երկիրը նվաճեց» ձևը:

²⁹ 54-55 տողերը թարգմանել ենք ըստ ՉժՊ քրեստոմատիայի, հ.1, էջ 178: Տե՛ս YKH 127, ծան. 16, KYKH՝ չի թարգմանում: Բացառված չէ, որ կարելի է թարգմանել.«Սարդուրին ասում է.-Այնտեղ օրենք (պայմանագիր) խաղաղության, մյուս կողմից, հաստատեց»:

- x + 1. [LUGÁL^{KUR}Pu-lu-a-di a-ni-ja-ar]-¹du-ni¹ [ma-nu]
 2. [ú-i a-i-ni-i LUGÁL iš-ti-n]i uš-tú-ú-r[i]
 3. [^{md}Sar₅-du-ri-še^m]Ar-giš-ti-ḫi-ni-še a-li-e¹
 4. [ḫu-ti-a-d]i^dḪal-di-e-di EN-di^dIM-d[i]
 5. ^dUTU-di DINGIR^{MEŠ}-áš-te^{KUR}Bi-a-i-na-áš-t[e]
 6. a-la-ú-i-ni-ni al-su-i-ši-ni a-li-a-ba-d[i]
 7. [K]UR.KUR^{MEŠ}-ši šú-ja-ši-e ḫa-ši-al-me-e DINGER^{MEŠ}
 8. za-tú-me ḫa-a -ri-e iš-te-e-di uš-ta-a-d[i]
 9. [^{KUR}Pu-lu-a-di-e-di ši-a-bi ka-ú-ki-e]
 10. gu-nu-ši-i-ni-e su-ú-i-du-lu-ú-bi-[e]
 11. a -šú-ú-bi pa-ri-e^{URU}Li-ib-li-ú-ni-e-i¹
 12. ^{URU}Li-ib-li-ú-ni-ni URU LUGÁL-nu-si a-gu-nu-ni ma-n[u]
 13. gu-nu-šá-a ḫa-ú-bi DUB-te iš-ti-ni te-ru-ú-b[i]
 14. URU^{MEŠ} GIBÍL-bi^{KUR}e-ba-ni KÚ 'a-še^{SAL}lu-tú^{MEŠ}
 15. iš-ti-ni-ni pa-ru-ú-bi É.GAL^{MEŠ} iš-ti-i-ni
 16. ši-di-iš-tú-ú-bi^{KUR}Bi-a-i-na-a -ú-e uš-ma-a-še
 17. ^{KUR}lu-lu-i-na-a -ú-i na-a-pa-ḫi-i-a-i-di
 18. KUR-ni^{KUR}e-ba-ni-ú-ki-di a-bi-li-du-ú -b[i]
 19. ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li-e i-ku-ka-ni šá-a-li-e¹
 20. ši-iš-ti-ni uš-ta-a-di^{KUR}E-ri-a-ḫi-ni-e-d[i]
 21. [^{KUR}e-ba-ni ḫa-ú-bi URU^{MEŠ} GIBÍL-bi ḫar-ḫar-šú-ú-[bi]
 22. ^{KUR}e-ba-ni a-tú-ú-bi 'a-še^{SAL}lu-tú^{MEŠ} pa-ru-[bi]
 23. [^{KUR}Bi-a-na-i-di É.GAL^{MEŠ} iš-ti-ni ši-di-iš-tú-[bi]
 24. ^{KUR}e-ba-ni^{KUR}e-ba-ni-ú-ki-e-di a-bi-li-du-b[i]
 25. ^dḪal-di-ni-ni al-su-i-ši-ni ^{md}Sar₅-du-ri-š[e]

26. a-li-e a-li LÚ-tú-ḫi iš-ti-ni za-du-ú-[bi]
 27. VI LIM IV ME XXXVI ár-še iš-ti-ni-ni na-ḫu-ú-b[i]
 28. X LIM V LIM V ME LIII ^{SAL}lu-tú^{MEŠ} pa-ru-ú-b[i]
 29. PAP XX LIM I LIM IX ME LXXXIX ^{LÚ}ta-ar-šú-a-n[i]
 30. a-li-ki za-áš-gu-bi a-li-ki TII.LA^{MEŠ} a-gu-[bi]
 31. I LIM VI ME XIII ANŠU.KUR.RA^{MEŠ} I ME XV ANŠU.A.AB.BA^(MEŠ)
 32. X LIM VI LIM V ME XXIX ^{GUD}pa-ḫi-ni pa-ru-ú-[bi]
 33. XXX LIM VII LIM VI ME LXXXV ^{UDU}šú-še^{MEŠ} pa-ru-ú-b[i]
 34. ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li-e ^ḫHal-di-a iš-ti-ni-e'
 35. i-na-ni-li ar-ni-ú-ši-ni-li I MU za-du-ú-b[i]

... (1) Արքան Փուլուադի (երկրի) անկախ (?) էր, (2) ոչ մի արքա այստեղ արշաված (չէր) (?):

(3) Սարդուրի՝ Արգիշտորդին, ասում է.- (4) Աղոթում էի (?) իսալդի տիրոջը, Թեյշեբային, (5) Շիվինիին (և) աստվածներին Բիայնիլի (երկրի): (6) Իշխանական մեծությամբ, որի վերևում, (7) երկրներում թշնամի³⁰ լսում էին ինձ աստվածները, (8) (և) տվեցին ինձ ճանապարհ:

Դեպի այնտեղ (?) արշավեցի, (9) Փուլուադի (երկրի) վրա: Ելավ առջևս (10) զորք³¹: Նորից վնդեցի, (11) փախցրի (հալածեցի) մինչև Լիբլիունի (քաղաքը): (12) Լիբլիունի քաղաքն արքայական, (որ) ամրացված էր, (13) կռվում գրավեցի: Արձանագրությունն այստեղ դրեցի: (14) Քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (յուրացրի), մարդ, կին (15) այնտեղից քշեցի: Ամրոցներ այստեղ (16) կառուցեցի: Բիայնիլի (երկրին) (թող լինի) զորություն, (17) (երկրներին) թշնամի՝ հպատակություն (?)³²: (18) Երկիրը երկրիս վրա ավելացրի:

(19) Սարդուրին ասում է.- Բնց այդ տարում (20) երրորդ անգամ (?) արշավեցի Երիախի (երկրի) վրա, (21) երկիրը գրավեցի, քաղաքները այրեցի, ավերեցի (22) երկիրը կերա (յուրացրի): Սարդ, կին քշեցի (23) դեպի Բիայնիլի (երկիրը): Ամրոցներ այստեղ կառուցեցի, երկիրը (24) երկրիս վրա ավելացրի: (25) Իսալդյան մեծությամբ Սարդուրին (26) ասում է.- (Ահա) ինչ ավար³³ (?) այնտեղ կատարեցի. (27) 6436 պատանի

³⁰ Ըստ ԶԺՊ քրեստոնմատիայի.«հեռավոր(?)», հ.1, էջ 178:

³¹ Ըստ ԶԺՊ քրեստոնմատիայի.«կռվով», հ.1, էջ 178:

³² Ըստ ԶԺՊ քրեստոնմատիայի.«...Բիայնիլի (երկրի) զորությունը լուլույան (քարբարոսական) ցեղերի մեջ ամրապնդելու (համար)», հ.1, էջ 179:

³³ Ըստ ԶԺՊ քրեստոնմատիայի.«տղամարդություն», հ.1, էջ 179:

այստեղից հանեցի, (28) 15553 կին քշեցի, (29) ընդամենը՝ 21989 մարդ (մեկ տարում քշեցի)³⁴: (30) Ոմանց (ես) սպանեցի, ոմանց ողջ տարա:

(31) 1613 ձի, 115 ուղտ (քշեցի), (32) 16529 խոշոր եղջերավոր անասուն քշեցի, (33) 37685 ոչխար քշեցի:

(34) Սարդուրին ասուն է.- Խալդի փոխարեն (?) (35) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

Սարդուրյան տարեգրություն, F հատված YKH-155 F, KYKH 241 F, CTU I, A9-3 VI:

1. ^{ld}Hjal-di-ni-ni uš-ma-ši-ni ^{md}[Sa]r₅-du-ri-še ^mAr-giš-ti-ḫi-ni-še a-li-e ka-ma-a-ni ITU-^fni¹
2. [t]a(?) -ar-nu-ni ^{LÜ}ḫu-ra-di-ni-li ú-e-li-du-bi ḫu-ti-a-di ^ḫHjal-di-e-di EN-di ^ḫIM-d[i]
3. ^ḫUTU-di DINGIR^{MES}-šš-te ^{KUR}Bi-a-i-na-šš-te a-lu-si-ni-ni al-su-ú-i-ši-ni a-li-i-a-ba-a-d[i]
4. ^{KUR}lu-lu-i-na-ši ḫa-ši-al-me DINGIR^{MES} ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li-e ú-la-di ^{KUR}E-ti-ú-ni-e-di
5. a-li šš-ta-a-di ^{KUR}E-ti-ú-ni-a iš-ti-ni-i-e an-da-ni ^{KUR}E-ri-a-ḫi 'a-al-du-bi sal-ma-at-ḫi
6. ^{KUR}Qu-ri-a-ni-ni uš-ta-di ^{KUR}I-ga-ni-e-di ^ḫHjal-di-ni uš-ta-bi ma-si-ni-e ^{GIŠ}šú-ri-i-e
7. ka-ru-ni ^mQa-pu-ri-ni LUGÁL ^{KUR}I-ga-ni-i ^{KUR}e-ba-ni-e ^ḫHjal-di ku-ru-ni ^ḫHjal-di-i-ni-ni
8. ^{GIŠ}šú-ri ku-ru-ni uš-ta-bi ^{md}Sar₅-du-ri-ni ^{md}Sar₅-du-ri-i-še a-li-e XXXV É.GAL^{MES}
9. II ME URU^{MES} I UD^{ME} šš-gu-bi É.GAL^{MES} ḫar-ḫar-šú-bi URU^{MES} GIBÍL-bi ^{KUR}e-ba-ni a-tú-ú-bi 'a-še^{MES}
10. ^{SAL}lu-tú^{MES} iš-ti-ni-ni ší-ú-bi ^{KUR}Bi-a-i-na-i-di ^{md}Sar₅-du-ri-i-še a-li-e i-ku-ka-a-ni
11. KASKAL uš-ta-di ^{KUR}Bu-zu -ni-a-i-ni-e ^{KUR}e-ba-ni-e-di ^{URU}Al-qa-ni-a-i-di ^{URU}Šu-da-la-di
12. É.GAL^{MES} ḫar-ḫar-šú-bi URU^{MES} GIBÍL-bi ^{KUR}ni a-tú-ú-bi bi-du-ja-še uš-ta-di ^{KUR}E-ri-a-ḫi-ni-e-di
13. URU^{MES} GIBÍL-bi 'a-še ^{SAL}lu-tú^{MES} iš-ti-ni-ni ší-ú-bi i-šá-a-ni bi-di-i-a-di uš-ta-a-di
14. ^{KUR}Iš-te-lu-a-ni-gi-di ^{KUR}Qa-di-a-i-ni-e-di ^{KUR}A-bu-ú-ni-ni-e ^{KUR}e-ba-ni-i-e-di
15. ^mA-bi-li-a-ni-ḫi-ni-e-di ^{md}Sar₅-du-ri-še a-li-e i-e-še ^{LÜ}A.SI^{MES} ni-ku -ú-li
16. ú-i-e a-i-ni-e-i ^{LÜ}EN.NAM^{MES} šú-ku-ú-ri ma-nu-ú-ri uš-ta-di ^{LÜ}ú-e-li šú-si-ni-e
17. ^{KUR}Ú-e-li-ku-ni-gi-di ḫa-ú-bi ^{KUR}Ú-e-li-ku-ni-ni ^{KUR}ni-e XXII É.GAL^{MES} a-gu-nu-ni ma-nu
18. gu-nu-šá-a ḫa-ú-bi É.GAL^{MES} ḫar-ḫar-šú-bi URU^{MES} GIBÍL-bi ^{KUR}e-ba-a-ni a-tú-bi 'a-še ^{SAL}lu-tú^{MES}
19. pa-ru-bi ^{KUR}Bi-a-i-na-i-di ^{md}Sar₅-du-ri-i-še a-li-e nu-na-bi ka-ú-ki ^mNi-di-i-ni

³⁴ Ավելացված է ըստ ՉԺՊ քրեստոմատիայի հ.1, էջ 179:

20. LUGÁL^{KUR}Ú-e-li-ku-ḫi su-lu-uš-ti-bi LÚ^{bu}-ra áš-tú-ú-bi me-ši-ni pi-e-i 'a-al-du-bi
21. me-še^{mdSar₅}-du-ri-e a-re-dè(?)^{mdSar₅}-du-ri-še a-li-e i-ku-ka-a-ni MU ši-iš-ti-i-ni
22. uš-ta-di^{mAr}-qù -qi-ni-e KUR-ni-di ka-ru-bi^{mAr}-qù-qi-i-ni KUR-ni-e^{mA}-da-ḫu-ni
23. KUR-ni-e^{mLu}-ib-ru-ni KUR-ni-e^{mE}-šú-mu-a-i KUR-ni^{mKa}-am-ni-ú-i^{KUR}e-ba-ni
24. ^{KUR}Qu-'a-al-ba-ni^{KUR}Ú-ḫu-ni-ni KUR-ni-e^{KUR}Te-ri-a-ni KUR-ni-e XX É.GAL^{ME}^S
a-gu-nu-ni ma-a-nu
25. gu-nu-šá-a ḫa-ú-bi I ME XX URU^{ME}^S I UD^{ME} áš-gu-bi É.GAL^{ME}^S ḫar-ḫar-šú-bi
URU^{ME}^S GIBÍL-bi KUR-ni a-tú-ú-bi 'a-še
26. ^{SAL}lu-tú^{ME}^S iš-ti-ni-ni ši-ú-bi^{mdSar₅}-du-ri-še a-li-e a-li LÚ^{UKU}^{ME}^S GIŠ^Ssur-gi-ni-ka-i-ni
27. ku-lu-ár-ši-bi šá-tú-ni^{SADÚ} UŠ-ki-a-ni^{SADÚ} Ba-am-ni ba-ad-gu-lu-bi za-áš-gu-bi
a-li-pi ku-lu-ár-ši-i-bi
28. ^dIM-še GIBÍL-ni^{mdSar₅}-du-ri-še a-li-e še-e-ri 'a-še^{SAL}lu-tú LÚ^A.SI^{ME}^S-ú-e a-ru-bi
29. ^{mdSar₅}-du-ri-še a-li-e a-li LÚ-tú-ḫi iš-ti-ni za-du-bi X LIM ár-še na-ḫu-bi
IV LIM VI ME LÚ TI^{ME}^S pa-ru-bi
30. XX LIM III LIM II ME^{SAL}lu-tú^{ME}^S PAP XXX LIM VII LIM VIII ME^{LÚ}UKU^{ME}^S
a-li-ki za-áš-gu-bi a-li-ki TI^{ME}^S a-gu-ú-bi
31. III LIM V ME ANŠU.KUR.RA^{ME}^S XL LIM III ME LIII^{GUD}pa-ḫi-ni XXI a-ti-bi
IV LIM VII ME^{UDU}šú-še^{ME}^S ^{mdSar₅}-du-ri-še a-li-e
32. ^dḪal-di-a iš-ti-ni-e i-na-ni-li ar-ni-ú-ši-ni-li šú-si-ni šá-a-li za-du-ú-bi

(1) Խալդյան զորությանը Սարդուրի Արգիշտորդին ասում է.- Անցած (?) ամսի (2) քսանին (?)³⁵ զինվորներ գնդեցի, աղոթում էի Խալդի տիրոջը, Թեյշեբային, (3) Շիվինիին (և) աստվածներին Բիայնիլի (երկրի)՝ տիրական մեծությանը, որի վերևում, (4) (երկրներում) թշնամի³⁶ լսում էին ինձ աստվածները:

Սարդուրին ասում է.-Գնացի էթիունի (երկրի) վրա. (5) Երբ եկա (?), Էթիունի (երկրի) պատճառով (?) հետո(?) ենթարկեցի Էրիախի (երկիրը), մյուս կողմում³⁷ (?) (6) Կուրիանի (երկրի)³⁸. Արշավեցի Իգա(նի) (երկրի) վրա:

Խալդին արշավեց սեփական զենքին (?) (7) ենթարկեց Կապուրի(նի) արքային (և) Իգա(նի) երկիրը:

Խալդին զորեղ է (?), Խալդյան (8) զենքը (?) զորեղ է: Արշավեց Սարդուրին: Սարդուրին ասում է.- 35 ամրոց, (9) 200 քաղաք մեկ օրում նվա-

³⁵ Ըստ ՅժՊ քրեստոնատիայի.«Քամա ամսի քսանին» հ.1, էջ 179-180:

³⁶ Ըստ ՅժՊ քրեստոնատիայի.«Լուլույան (բարբարոսական) (երկրներում)» հ.1, էջ 180:

³⁷ Թարգմանությունը մերն է, ըստ KYKH-ի՝ հարևանությանը(?):

³⁸ Ըստ ՅժՊ քրեստոնատիայի.«Երբ եղա էթիունի (երկրի) կողմում (?), ամբողջ Էրիախի (երկիրը) անջատեցի(?) բուն (?) Կուրիանի (երկրից)» հ.1, էջ 180:

ճեցի, ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (յուրացրի): Մարդ (10) կին այստեղից հանեցի դեպի Բիայնիլի (երկիրը):

Սարդուրին ասում է.-Յենց այս (11) ճանապարհին (արշավանքում) արշավեցի Բուզունիա երկրի վրա, Ալկանիա (քաղաքի) վրա³⁹, Ծուղալա (քաղաքի) վրա: (12) Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (յուրացրի):

Վերադարձին արշավեցի Էրիախի (երկրի) վրա. (13) Քաղաքները այրեցի, մարդ⁴⁰, կին այստեղից հանեցի: Այնտեղից վերադարձա (և) արշավեցի (14) Իշթելուա(նի) (երկրի) վրա, Կադիա(ինի) (երկրի) վրա, Աբունի երկրի վրա, (15) Աբիլիանիխի (ցեղի) (երկրի) վրա:

Սարդուրին ասում է.- Ես զորքը ջրեցի(?), (16) ոչ մեկը կառավարիչներից զորակոչված չէր⁴¹: Գնացի (ես) գնդի առջև (17) (երկիրը) Ուելիքունի, նվաճեցի Ուելիքունի երկիրը: 22 ամրոց, որ ամրացված էր , (18) կռվում գրավեցի: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (յուրացրի), մարդ, կին (19) քչեցի դեպի Բիայնիլի (երկիրը):

Սարդուրին ասում է. Եկավ առաջս Նիդինի [Նիդե] (20) արքան Ուելիքուխի (երկրի), բերանքսիվայր ընկավ,⁴² ծառա դարձրի, հարկի տակ գցեցի, (21) հարկը Սարդուրիին տալու (համար):

Սարդուրին ասում է.- Յենց այդ տարում երրորդ անգամ (?) (22) արշավեցի Արկուկինի (ցեղի) երկրի վրա: Ենթարկեցի Արկուկի (ցեղի) երկիրը, Ադախունի (23) (ցեղի) երկիրը, Լուիբրունի [Լուեբու] (ցեղի) երկիրը, Էշունուա (ցեղի) երկիրը, Քամնիու [Քամանիու] (ցեղի) երկիրը, (24) Կույալբանի [Կույալբա] (երկիրը), Ուխունի երկիրը, Թերիանի երկիրը: 20 ամրոց, (որ) ամրացված էր, (25) կռվում գրավեցի: 120 քաղաք մեկ օրում (արշավանքում) նվաճեցի: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (յուրացրի): Մարդ, կին (26) այնտեղից հանեցի:

Սարդուրին ասում է. Այն ժողովուրդը⁴³, իմ զենքի (?) առջևից (27) ճողորում էր (?), բռնեց (գրավեց) (?) Ուշբիանի (և) Բամնի (լեռները?), վերապաշարեցի, սպանեցի: Ովքեր ճողորում էին, (28) Թեյշեբան (կայծակը) այրեց: Սարդուրին ասում է.- Առանձին մարդ, կին զինվորներին տվեցի:

³⁹ Ըստ ՅԺՊ քրեստոմատիայի հ.1, էջ 180:

⁴⁰ Ճիշտ է a-še-ն թարգմանել պատանի:

⁴¹ Ըստ ՅԺՊ քրեստոմատիայի.«Ես զինվորներին (չ)հանձնեցի (?) ոչ (մեկին): Նախկին (?) գավառապետը ապստամբած էր...», հ.1, էջ 180:

⁴² Ըստ ՅԺՊ քրեստոմատիայի. «Երկրպագում էր (?)» հ.1, էջ 180:

⁴³ Ըստ ՅԺՊ քրեստոմատիայի. «Քանի մարդ», հ.1, էջ 180:

(29) Սարդուրին ասուն է. (Ահա) ինչ ավար (?)⁴⁴ աստեղ (ես) արեցի. 10000 պատանի հանեցի, 4600 մարդ⁴⁵ ողջ քշեցի, (30) 23200 կին, ընդամենը 37800 մարդ: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա:

(31) 3500 ձի (քշեցի), 40353 խոշոր եղջերավոր անասուն, 214700 ոչխար:

Սարդուրին ասուն է.- (32) Խալդիի փոխարեն (?) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

Ռուսա I, Ծովինարի արձանագրություն, YKH-266, KYKH 389, CTU I, A10-2:

1. 𐎧𐎠𐎠𐎠𐎠𐎠 uš-ma-ši-[ni] EN-si-ni-ni 𐎠𐎠Ru-sa-a-še
2. 𐎠𐎠Sar₅-du-ri -hi-ni-še i-e-še i-ni-li ^{KUR(I)} e-ba-ni-li
3. šú-si-ni-e uš-ti-ip-ti-ni á[š] -gu-ú-li ^{LÚ} bu-ra áš-tú-ú-li
4. ^{KUR}A-da-hu-ni ^{KUR}Ú-e-li-ku-hi ^{KUR}Lu-e-ru-hi-e
5. ^{KUR}Ar-qu-qi-i-ni IV LUGAL^{MEŠ} i-na -ni ap-ti-ni šu-i-ni-a-[ni]
6. ^{KUR}Gur-qu-me-li ^{KUR}Šá-na-tu-a-i-ni ^{KUR}Te-ri-ú-i-šá-i-ni
7. ^{KUR}Ri-šú-a-i-ni ^{KUR}Tar(?) -zu-a-i-ni ^{KUR}A-ri -a-i -ni ^{KUR}Za -ma-a -ni
8. ^{KUR}Ir-qi-ma-i -ni ^{KUR}E-la-i-ni ^{KUR}E-ri-el-tú-a-i-ni
9. ^{KUR}A-i-da-ma-ni-ú-ni ^{KUR}Gu-ri-a-i-ni ^{KUR}Al-zi-ra-ni
10. ^{KUR}Pi-ru-a-i-ni ^{KUR}Ši -la-a-i-ni ^{KUR}Ú-i-du-a-i-ni
11. ^{KUR}A-tè-za-a-i-ni ^{KUR}E-ri-a-i-ni ^{KUR}A-za-me-ru-ni-ni
12. XIX LUGAL^{MEŠ} i-šá -ni ap-ti-ni šu-i-ni-a-ni ^{ŠADÚ} ba-ba-ni-a
13. [k]u-ru-ni-e PAP XXIII LUGAL^{MEŠ} šú-si-ni MU· TI^{MEŠ} áš-gu-bi
14. 'a-še ^{SAL}lu-tú^{MEŠ} ^{KUR}Bi-a-i-na-di pa-ru-bi me-ši-ni šá-a-li
15. [nu] -na-a-di ši-di-iš-tú-ú-li i-[ni-li] É.GAL^{MEŠ}
16. [i] -nu-ki ^{KUR}e-ba-a-ni-ú'-ki-e-di [a-bi-li-d]u-bi
17. [e]-'a i-ni É.GAL ba-du-si-e [ši-di]-iš-tú-bi [te-ru-bi ti]-ni
18. 𐎠𐎠IM-i URU ^{KUR}B[i]-a-na-ú'-[e uš-ma]-še ^{KUR}KÚR^{MEŠ} [na-pa-hi-a-i-di]
19. 𐎠𐎠Ru-sa-a-še a-li-e a'-[lu-še] i-ni [DU]B-te tú-li-[e]
20. [a-lu-še]

(1) Խալդյան զորությամբ տիրական Ռուսա, (2) Սարդուրորդին ասուն է,- Ես այս երկրները (3) մեկ արշավանքում նվաճեցի, ստրկացրի՝ (4) Ադախունի (երկիրը), Ուելիքուխի (երկիրը), Լուերուխի (երկիրը), (5) Արկուկինի (երկիրը)-չորս արքայի այս կողմից ծովի⁴⁶, (սակայն նույնպես)

⁴⁴ Ըստ ՉժՊ քրեստոնմատիայի. «ինչ տղամարդություն», հ.1, էջ 180:
⁴⁵ Ըստ ՉժՊ քրեստոնմատիայի. «երիտասարդ», հ.1, էջ 180:
⁴⁶ Ըստ ՉժՊ քրեստոնմատիայի. «ծովային գավառում», հ.1, էջ 183-184:

(6) Գուրկումեղի (երկիրը), Շանատուախնի (երկիրը), Թերիուխշախնի (երկիրը), (7) Ռիշուախնի (երկիրը), Թարգուախնի (?) (երկիրը), Արիախնի (երկիրը), Ջամանի (երկիրը), (8) Իրկիմախնի(երկիրը), Էլախնի (երկիրը), Էրիելթուախնի (երկիրը), (9) Այդամանիունի (երկիրը), Գուրիախնի (երկիրը), Ալզիրանի (երկիրը), (10) Փիրուախնի (երկիրը), Շիլախնի (երկիրը), Ուիդուախնի (երկիրը), (11) Ատեգախնի (երկիրը), Էրիախնի (երկիրը), Ազամերունի (երկիրը)-(12) 19 արքաների այն կողմից ծովի, լեռներում (13) բարձր⁴⁷:

Ընդամենը 23 արքա մեկ տարում⁴⁸ ողջ նվաճեցի: (14) Մարդ⁴⁹, կին դեպի Բիայնիլի (երկիրը) քչեցի: Հարկային տարում (15) եկա, կառուցեցի այս ամրոցները (16) այս (ամենը) իմ երկրին ավելացրի⁵⁰, (17) նույնպես այս⁵¹ ամրոցը հոյակապ կառուցեցի, հաստատեցի անուն (նրա համար), (18) «Թեյշեբա աստօծ քաղաք»: Բիայնիլի (երկիրը) (թող լինի) հզոր, թշնամի(երկրներին)՝ հնազանդություն (?)⁵²: (19) Ռուսան ասում է. Ով այս արձանագրությունը ոչնչացնի, (20) ով[...]

**Ռուսա II, Թուրաք-կալե, սեպագիր արդուսակ
KYKH 412, CTU IV, Tk-1 Ro:**

Առջևի կողմը

1. a-ku-ki MU ^mRu-sa-a URU ^mAr-giš-t[e -h]i
2. ^mŠá-ga DUMU tar-a ^{KUR(!)} Iš-qu-gu-ul-hi-e
3. ú-la-b[i] ^{KUR}Ma-na-i-di ^mA-ka -'a-a
4. e-si-i a-šē LUGAL-ni ^dHal-di-ni a-šú-me
5. ^mRu-sa-a-hi-na ^{KUR}Qi-il-ba-ni-ka
6. É.BÁR-ni-i -ni

-
7. I ME IV ^{LÚ}ta[r]? -da-áš-hi-e
 8. I LIM IX ^{LÚ}ki -ri-ni-e-i
 9. PAP I LIM I ME XIII ma-ri-gi
-

⁴⁷ Ըստ ՀԺՊ քրեստոնմատիայի. «ծովային գավառում՝ լեռնաշղթայի ստորոտում», հ.1, էջ 184:

⁴⁸ Ըստ ՀԺՊ քրեստոնմատիայի. «մեկ օրում (արշավանքում) նվաճեցի», հ.1, էջ 184:

⁴⁹ Ճիշտ է a-še-ն թարգմանել պատանի:

⁵⁰ Ըստ ՀԺՊ քրեստոնմատիայի. «հենց այս երկրում (?) [...]», հ.1, էջ 184:

⁵¹ Ըստ ՀԺՊ քրեստոնմատիայի. «Թեյշեբախնի», հ.1, էջ 184:

⁵² Ըստ ՀԺՊ քրեստոնմատիայի. «Բիայնիլի (երկրի) զորությունը լուլույաների (բարբարոսների) մեջ ամրապնդելու (համար)», հ.1, էջ 184:

10. III LIM VII ME LXXX IV
L^UŠÁ.RĒŠI^{MEŠ}
 11. II LIM IV ME XI L^Uár-še
 12. I ME XIX L^UNÍG.ŠID.DA-ka-i
 13. LX VIII ^x -hi-e
 14. I LIM I ME LXXX VIII
L^UUR.ZÍR
 15. III ME KUR.KUR^{MEŠ}-e
-
16. LX XXX L^UŪKU^{MEŠ}-še

(1) Այն տարի (?), (երբ) Արգիշտորդի Ռուսայի քաղաքից, (2) Շագա՝ դունուբարա Իշկուգուլիցին (3) Եկավ Մանա (երկիրը) Ակավայի (4) տեղը, այն ժամանակ երբ (իբրև) արքա Խալդին բնակեցրեց ինձ (5-6) Ռուսախինիլիում սրբավայրի դիմացը Կիլբանի (երկրի)⁵³:

(7) 104 (մարդ) tardašhi, (8) 1009 (մարդ) kirini (9) ընդամենը 1113 (մարդ) mari (=ազնվագարմ?)

(10) 3784 ներքինի⁵⁴, (11) 2411 պատանի, (12) 119 (մարդ) «հաշվի մարդու» մոտ, (13) 68 (մարդ) [...]hie, (14) 1188 շնապահ.

(15) 300 զինված ազատ մարդ.

(16) 90 մարդ բնակիչ (?):

Հակատակ կողմը

1. I ME LX VIII L^Ue-ši-a-te
2. I ME VIII L^UŠÁ.RĒŠI lÉj.GAL-i
3. XXXV L^Uhal-bi ú-ni
4. X L^UÉ.TIN^{MEŠ}-ni
5. XV L^Uši-pi-ka-a-ni

⁵³ Սեր կարծիքով՝ ճիշտ է 4-6 տողերը թարգմանել.«...այն ժամանակ, երբ իբրև արքա Խալդին բնակեցրեց ինձ Կիլբանիի մոտի Ռուսախինիլիում, տաճարում կար...», որից հետո արդեն հասկանալի է, որ թվարկվում է ծառայողների, պահակազորի, ներքինիների, պատանիների, ազնվականների քանակը:

⁵⁴ ^{Lu} ŠÁ.RĒŠI-«ներքինի» գաղափարագրերի համադրության մասին տես Ն. Հարությունյան, Նոր ընթերցումներ և մեկնաբանություններ..., էջ199:

6. LII LÚ¹ŪKU qa-i-ta-a-ni
7. XV m¹Ū-bi-a-bi-i-ka-i
8. VII LÚ ANŠU.GÌR.NUN.NA
9. XX LÚ.GiŠ¹ga(?) -ru-ur-da-a
10. X LÚ KUR¹Bu-la -ú-ti-e

11. PAP V LIM V ME VII LÚ^{MEŠ}

(1) Պալատի 168 ծառա (?), (2) պալատի 108 ներքինի, (3) 35 (մարդ) halbi uni (կամ Ū-ni), (4) 10 գինեգործ (?)/ մատուցակ (?), (5) 15 (մարդ) šipi-kani (?)

(6) 52 բնակիչ (?) qaitani, (7) 15 (մարդ) Ուբիաբիի մոտ, (8) ջորիների 7 գրաստավար, (9) 20 (մարդ) garuda (?), (10) 10 մարդ Բուլաուլի (երկրի):

(11) Ընդամենը. 5507 մարդ:

Ասուրաբաբելոնյան աղբյուրները Շիրակի մասին
Աշուրիսուայի գեկույցը Սարգոն II, ABUY 50.11, Lanfranchi /92:

- 1 *a-na* LUGAL *be-lí-ia* ARAD-ka *maš-šur—
re-šu-u-a*
- 2 *lu* DI-mu *a-na* LUGAL *be-lí-ia* DI-mu
- 3 ¹*a*¹-[*n*]a KUR *ša* LUGAL DI-mu *a-na* URU.
HAL.ŠU
- 4 *lu* DI-mu *a-na* LUGAL *be-lí-ia*
- 5 KUR.gu-ri-*a-ni-a* KUR.na-gi-ú
- 6 *bir-te* KUR.URI *bir-te* KUR.ga-mir-ra
- 7 *šu-ú ma-da-at-tú a-na* KUR.URI-a-a
- 8 *i-da-an a-ki-i* KUR.URI-a-a
- 9 *ina* UGU KUR.ga-mir-ra *il-lik-u-ni*
- 10 *a-ki-i a-bi-ik-tú ina* ŠÀ KUR.URI-a-a
- 11 *ta-áš-ša-ki-nu-ni* LÚ .ERIM.MEŠ *a—mar*
TA *ma-ka*
- 12 [*i*]n¹-na-¹*su*²-x-ni¹¹ [*ina*² KUR.g]u¹-ri¹-¹*a*¹¹-
ni-¹*a*¹ 0
- 13 *an-ni-ú am-mu-t*[e x x x x]
- 14 *am-mu-te i-ša-bat* x[x x x x x x]
- 15 *i-šak-kan ki-i* [LUGAL KUR.URI-a-a]
- 16 TA*¹ ŠÀ LÚ*.KÚR¹-š[*u* x x x x x x]
- 17 *ina pa-an* KASKAL-šu [x x x x x x]
- 18 *a₁ nu-te* ¹*¹¹*-[x x x x x x x x]
- 19 ¹*x x x*¹ [x x x x x x x x x]

(1) Արքային, իմ տիրոջը,-քո ստրուկը Աշուրիսուա: (2) Թող խաղաղություն լինի արքային՝ իմ տիրոջը: (3) Արքայի երկիրը բարեկեցիկ է, HAL.ŠU քաղաքը բարեկեցիկ է: (4) Թող խաղաղություն լինի արքային՝ իմ տիրոջը:

(5) Գուրիանիա երկիրը և Նագիու երկիրը⁵⁵ (6) Ուրարտու և Գամիրա երկրի միջև: (7) Նա հարկ է տալիս ուրարտական արքային: (8) Երբ ուրարտական [արքան] (9) գնաց Գամիրայի դեմ, (10) երբ ուրարտական արքան պարտություն (11) կրեց, բոլոր մարդկանց, (12) որոնք այնտեղից էին, դեպի [Գուրիանի...], (13) այս[....] ոմանց [տարավ.....], (14)

⁵⁵ Ի.Պյակոնովը կարդում է *mât* na-gi-ú-մարգ, Ա.Երեմյանը կարդում է Նագիու երկիրը և այն մույնացնում Նիգ գավառի հետ *ABUY 50.11*:

մյուսներին բռնեց, գերեվարեց, կազմակերպեց [...]: (15) Երբ [Ուրարտուի արքան փախավ] իր թշնամիներից ⁵⁶, (17) իր արշավանքից առաջ [...]: (18) այս [...]:

Չակառակ կողմը

- [.....]
 [.....]
- 1 *k[i¹-x x x x x x x x x]*
 - 2 *ša i[l¹-x x x x x x x x x]*
 - 3 VIII-*lim* L[Ú.ERIM.MEŠ *x x x x x*]
 - 4 *ku-pu n[i¹] ki¹ [x x x LÚ .NAM.MEŠ[?]]*
 - 5 KUR.URI-*a-a ša ina š[À x x x x]*
 - 6 *ina* UGU LUGAL KUR.URI-*[a-a it-tal-ku[?]]*
 - 7 LÚ .NAM.MEŠ *an¹-nu¹-te¹ [x x x x x x]*
 - 8 *ina ŠÀ IGI.II.MEŠ [ša] LUG[AL¹ x x x x]*
 - 9 ʾJRU.HAL.ŠU.MEŠ *[x x x x x x x]*
 - 10 LUGAL *be-lí i-q[ab²-bi x x x x x]*
 - 11 *i-tal-lak an-¹nu¹-x[x x x x x x x]*
 - 12 LÚ .A—KIN.MEŠ *¹il²-lu²-ku¹ [x x x]*
 - 13 *ina¹ UGU-hi-šú-nu r[a²-x]x x[x x]*
 - 14 *ɔ-du zi-bu-[tú² x x x]-u-ni*
 - 15 *ina* UGU-*hi-šú-nu tē-[e-mu ša]* ¹LUGAL¹
 - 16 [*ina¹]* URU.*tu-ur-uš-pa-a ¹šu¹-ú*

(3) 8000 [զինվորներ (?)......] (4) ծյուն ... [...]: (5) Ուրարտական [կառավարիչները] ովքեր դեպի [...]: (6) Ուրարտուի արքայի առջև [արշավեցին...] (7) այս մարզերի կառավարիչները [...]: (8) աչքերին արքայի... (9) HAL.ŠU⁵⁷ քաղաքը [...]: (10) արքայի, իմ տիրոջ, ա[սաց.....] (11) ուղարկել [...]: (12) եկան սուրհանդակները [...]: (13) նրանց առջև [...]: այժմ զոհ, որը (14) մինչև թիկունքի մասը...] նրանց: [...]: (15) Արքայի լուրը (?).(16) նա (?)Տուրուշպայուն է ⁵⁸:

⁵⁶ Ի.Դյակոնովը կարդում է. [...] ^{Amé}իս-ս[ս.....] (?), և ենթադրում, որ խոսքը մասնագիտության կամ ցեղանվան մասին է *ABNY 50.17*:

⁵⁷ Չավանաբար խոսքը Ատրեստանի մայրաքաղաք Նինվեի մասին է:

⁵⁸ Խոսքը Տուշպա քաղաքի մասին է:

Գրականության ցանկ

1. Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, ռուս., թարգմ. Ա.Թ. Խոնդկարյան, Է.Յ. Խորդկարյան, «Հայաստան», Եր., 1987, 639 էջ, քարտեզներ:

2. Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, Եր., Սովետական գրող, 1979, 400 էջ:

3. Գրեկյան Ե., Մանայի թագավորության վարչաքաղաքական միավորումների և դրանց տեղադրության շուրջ, ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ ՄՄԱԵԺ XIX, Եր., 2000, 280 էջ, էջ 153-172:

4. Դալալյան Տ., Սկյութական ցեղերը Շիրակում և հարևան գավառներում, ՇՊՄԺ IV, Գյումրի, 2000, 64 էջ, էջ 11-12:

5. Դալալյան Տ., Լճ-գի-ցս-լս երկիրը և սկյութները, Խալդյան զորությամբ... Հողվածների ժողովածու՝ նվիրված Բորիս Պիոտրովսկու 100-ամյակին, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Եր., 2010, 226 էջ, 34-50:

6. Երեմյան Ա.Տ., Հայերի ցեղային միությունը Արմեն-շուպրիա երկրում, ՊԲՀ 3, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1958, էջ 59-74:

7. Երեմյան Ա.Տ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի (Փորձ VII դ. հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1963, 154 էջ:

8. Երեմյան Ա.Տ., Կիներական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ատրեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, ՊԲՀ, 2 (41), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1968, էջ 89-116:

9. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, II, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ, Եր., 1948, 307 էջ:

10. Իսրայելյան Մ.Ա., Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմությունը (ըստ արձանագրական ու հնագիտական տվյալների), «Հայաստան», հրատ., Եր., 1971, 199 էջ+48 լուս.:

11. Կարազյոզյան Հ., Կումայրի (ըստ սեպագիր և այլ աղբյուրների), ՇՊՄԺ II, Գյումրի, «Կումայրի» հրատ., 1996, էջ 13-14:

12. Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ., ՀՏԲ, 4 հատորով, հ. 1, ԵՅ հրատ., Եր., 1986, 992 էջ:

13. Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ., ՀՏԲ, 4 հատորով, հ. 2, ԵՅ հրատ., Եր., 1988, 992 էջ:

14. Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ., ՀՏԲ, 4 հատորով, հ.3, ԵՅ հրատ., Եր., 1991, 992 էջ:

15. Հակոբյան Թ.Խ., Սելիք-Բախշյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ., ՀՏԲ, 4 հատորով, հ. 4, ԵՅ հրատ., Եր., 1998, 812 էջ:

16. Հայրապետյան Ա., Կունայրի-Գյունրիին գյուղ, թե՞ քաղաք, ՇՊՄԺ V, Գյունրի, 2002, 69 էջ, էջ 15-19:

17. Ղեվոնդ, Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, երկրորդ տպագրութիւն, Հրատարակութիւն Թիֆլիսի ընկ. Հայերէն գրքերի հրատ., Ս.Պետերբուրգ, 1887, 201 էջ:

18. Հարությունյան Ն., Հին հայկական տեղանուններն ու ցեղանունները սեպագիր աղբյուրներում և նրանց պատմական արմատները, «Հայկական քաղաքակրթությունը հնագույն ժամանակներից մինչև քրիստոնեության ընդունումը» զեկուցումների հիմնադրույթներ, Եր., 2000, 48 էջ, էջ 28-29:

19. Հարությունյան Ն., Նոր ընթերցումներ և մեկնաբանություններ ուրարտական սեպագրերում, ՀՀԳԱԱ ԱԻ ՄՄԱԵԺ XVIII, Եր., 1999, էջ 199:

20. Հմայակյան Ս.Գ., Վանի թագավորության պետական կրոնը, ՀԳԱ հրատ., Եր., 1990, 160 էջ + 32 էջ սև նկար:

21. Հմայակյան Ս.Գ., Կուեռա-Կուառ աստվածության պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհում, ՊԲՀ, 1/152/, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1990, էջ 153-167:

22. Հմայակյան Ս.Գ., Շիրակը Լուշա-Կատարգա-Վիտերուխե դաշնակցության կազմում, ՇՊՄԺ I, «Առաջընթաց», Գյունրի, 1994, 87 էջ, էջ 21-23:

23. Հմայակյան Ս.Գ., Էրիախեն՝ աստվածապետություն, ՇՊՄԺ II, Գյունրի, «Կունայրի» հրատ., 1996, էջ 12-13:

24. Հմայակյան Ս.Գ., Էթիւնե երկիրը և «Վիտերուխե-Լուշա-Քաթարգա» դաշնությունը, ՇՊՄԺ III, Գյունրի, 1998, 66 էջ, էջ 16-17:

25. Հմայակյան Ս.Գ., Հռոմի բերդաքաղաքը և Ուրարտուի պատմության հետ առնչվող որոշ հարցեր, ՇՊՄԺ IV, Գյունրի, 2000, 64 էջ, էջ 8-9:

26. Հմայակյան Ս.Գ., Թուլիխու քաղաք-պետության մասին, Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահարցեր, Եր., 2004, էջ 28-34:

27. Հմայակյան Ս.Գ., Ուրարտուի ոսկին, «Հին Հայաստանի ոսկին (մ.թ.ա. III հազ.-մ.թ. XIV դ.)», ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Եր., 2007, 418 էջ, 143 աղ., 3 քարտեզ, էջ 151-185:

28. Հմայակյան Ս.Գ., Շիրակը սեպագիր աղբյուրներում, ՇՊՄԺ VII, Գյունրի, 2007, 301 էջ, էջ 54-60:

29. Հմայակյան Ս., Սիմոնյան Լ., Ժողովրդական տոմարը Վանի թագավորությունում, «Պատմամշակութային ժառանգություն և

արդիականություն» զեկուցումների դրույթներ, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ, «Գիտություն» հրատ., Եր., 2013, էջ 202-205:

30. Հմայակյան Հ., Խուռիական ^d Ša(w)uš(k)a աստվածուհու անվան և կերպարի դրսևորումները հայկական առասպելական և լեզվական նյութերում, ՀՀԳԱԱ ԱԻ ՄՍԱԵԺ XXVIII, Եր., 2011, 352 էջ, էջ 235-238:

31. Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Աշխատասիրությամբ՝ Վ.Հ.Վարդանյանի, Հայ մատենագիրներ, Խորհրդային գրող, Եր., 1989, 476 էջ:

32. Հովհաննիսյան Պ.Հ., Մովսիսյան Ա.Ե., ՀԺՊ քրեստոմատիա, հ. 1, Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք.հ. 298թ., «Վանի թագավորության սեպագիր աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան պետությունների մասին» Հ.Կարազյոզյանի թարգմանությամբ, Հայկական մատենաշար Գալուստ Կիլպէնկեան հիմնարկութեան, ԵՅ հրատ., Եր., 2007, 576 էջ, էջ 150-198:

33. ՀԱՀ, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, Եր. 1974 -1987, հ.8, Եր., 1982, 719 էջ:

34. Ղափանցյան Գր., Ուրարտուի պատմությունը, Պետական համալսարանի հրատ., Եր., 1940, 240 էջ + 2 թերթ իլյուստրացիա:

35. Մառ Ն., Հայկական մշակույթը: Նրա արմատները և նախապատմական կապերը ըստ լեզվագիտության, Հայաստան, Եր., 1989, 43 էջ:

36. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, ԵՅ հրատ., Եր., 1981, 426 էջ:

37. Պետրոսյան Ա., «Շարայի ցեղամիությունը» Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում (Մ.թ.ա. VI-V դդ.), ԼՀԳ, 12, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1979, էջ 65-75:

38. Պետրոսյան Ա., Հացազգիների մշակության և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդագրույցում, ՊԲՀ, 3 /94/, առանձնատիպ, ԳԱ ՀՍՍՀ հրատ., Եր., 1981, էջ 187-204:

39. Պետրոսյան Ա., «Շիրակյա ամբարք»-ի շուրջ, ԼՀԳ, 8 /476/, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1982, էջ 73-79:

40. Պետրոսյան Ա., IRDANIU/NI/ բնակավայրի տեղադրության և անվան ստուգաբանության շուրջ, ՇՊՄԺ III, Գյումրի, 1998, 66 էջ, էջ 18-20:

41. Պետրոսյան Ա., Պետրոսյան Լ., Կարմիրբլուրյան ^DAMAR.UTU և Կուեռա-Կուառ աստվածությունների առնչության մասին, ՇՊՄԺ VIII, Եր., 2010, էջ 65-71:

42. Ստրաբոն, Քաղեց և թարգմանեց Հ.Աճառյան, Ոտար աղբյուրներ հայերի մասին, թիվ 1, Հունական աղբյուրներ, Պետական համալսարանի հրատ., Յերևան, 1940, 124 էջ:

43. Փիլիպոսյան Ա., Կրոնա-քաղաքական ընդհարումները Վանտոսպի (Ուրարտու) թագավորությունում և Իշթիգուլու-Իշթիգուլիի երկիրը, ՇՊՄԺ III, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ, Գյումրի, 1998, 66 էջ, էջ 17-18:

44. Փիլիպոսյան Ա., Հայկական Շարան և հինարևելյան զուգահեռները, ՇՊՄԺ V, Գյումրի, 2002, 69 էջ, էջ 24-26:

45. Քոսյան Ա., Իսուվայի կրոնական կենտրոնները խեթական դարաշրջանում, ՀՀԳԱԱ ԱԻ ՄՍԱԵԺ XXI, Եր., 2002, 406 էջ, էջ 315-331:

46. Арешян Г.Е., Вопросы типологии населенных пунктов Армении позднего бронзового и раннего железного веков, Государственный музей искусства народов Востока, Научные сообщения, X, М., 1978, с. 91-108.

47. Арутюнян Н.В., Земледелие и скотоводство Урарту, Изд. АН Арм.ССР, Ер., 1964, 226с.

48. Арутюнян Н.В., Биайнили (Урарту), военно-политическая история и вопросы топономики, Изд. АН Арм.ССР, Ер., 1970, 474 с. + карта.

49. Арутюнян Н.В., Корпус урартских клинообразных надписей (КУКН), изд. «Гитутюн» НАН РА, Ер., 2001, 542 с.+183 рис.

50. Дьяконов И.М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (АВИИУ), Предисловие, раздел I-III, IV, ВДИ, 2-3, Москва, Изд. АН СССР, 1951, 257 с.

51. Дьяконов И.М., Урартские письма и документы (УПД), «Наука» М.-Л, 1963, 142 с.

52. Карагезян Ов., Городу Ирданиуни-3250 лет, Отдельный оттиск из журнала Вестник общественных наук, АН АрмССР, 1985, 1, Ер., 1985, 64 с.

53. Пиотровский Б.Б., Вишаны, каменные статуи в горах Армении, Издание Армянского филиала АН СССР, Л., 1939, с. 3-39.

54. Пиотровский Б.Б., Ванское царство (Урарту), Изд. Восточной литературы, М., 1959, 282 с.

55. Церетели Г.В., Урартские памятники музея Грузии, Изд. грузинского филиала АН СССР, Тбилиси, 1939, 79 с.

56. Lanfranchi G., Parpola S., The correspondence of Sargon II, Part II, Letters from the Northern and Northeastern provinces, Helsinki university press, 1990.

57. Rösler Hr. sendet aus Elisabethpol den Schluss (vgl. Verhandlungen, 34, 1902, S. 137) seines Berichtes über archäologische Forschungen und Ausgrabungen in Transkaukasien, unternommen für die kaiserlich russische Archäologische Commission im Jahre 1900, t₂ 221-245:

58. Salvini M., Geschichte und Kultur der Urartüer, Darmstadt: Wiss. Buchges., 1995, 227 t₂+ Tafel VI.

59. Salvini M., CTU I, Le iscrizioni su Pietra e Roccia I testi, Documenta Asiana, VIII, Volume primo, CNR, Istituto di studi Sulle civiltà dell'Egeo e del vicino Oriene, Roma, 2008, 653 t₂+ Karte10.

60. Salvini M., CTU IV, Iscrizioni su Bronzi, Argilla e Altri supporti nuove Iscrizioni su Pietra Paleografia generale, Documenta Asiana, VIII, Volume quarto, CNR, Istituto di studi Sulle civiltà dell'Egeo e del vicino Oriene, Roma, 2012, 323 t₂.

Համառոտագրություններ և հապավումներ

Աղ.-աղյուսակ

ԵԳ-Երևանի համալսարան

ԵՊԳ-Երևանի պետական համալսարան

Եր.- Երևան

թ. նկ.-թերթ, նկար

թարգմ.-թարգմանեցին, թարգմանությունը

ԼՀԳ-«Լրաբեր հասարակական գիտությունների»

լուս.-լուսանկար

հ.-հատոր, **հատ.**-հատորով

ՀԳԱԱ-Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիա

ՀԺՊ-«Հայ ժողովրդի պատմություն»

ՀՀ-Հայաստանի Հանրապետություն

ՀՀ ԳԱԱ- Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիա

ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ- Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների

ազգային ակադեմիա, արևելագիտության ինստիտուտ

ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ-Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների

ազգային ակադեմիա, հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ- Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների

ազգային ակադեմիա, պատմության ինստիտուտ

ՀՀԳԽ-Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն

ՀՊ-«Հայոց պատմություն»

ՀՍՀ-Հայկական սովետական հանրագիտարան

ՀՏԲ-«Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների

բառարան»

հրատ.-հրատարակչություն

ՄԱ-Մերձավոր Արևելք

ՄՄ-Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՄՄԱԵԺ-«Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ»

նկ.-նկար

ՇՀՀԿ-Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

ՇՊՄԺ-«Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը»

ՊԲՀ -«Պատմաբանասիրական հանդես»

պետ.-պետական

ռուս.-ռուսերեն, ռուսերենից

ршп.-*ршпшлпшлпш*

АН-Академия наук

ВДИ-«Вестник Древней истории»

ГА-Государственная академия

гос.-государственное

гр.-гругие

Ер.-Ереван

ИАЭ- Институт археологии и этнографии НАН РА

ИВ- Институт востоковедения

Изд.-издательство

илл.-иллюстрация

КУКН-Н.Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей

Л.-Ленинград

л.-лист

М.-Москва

НАН РА-Национальная академия наук

Ред.-редакция

Рис.-рисунок

с.-страница

табл.-таблица

УКН-Г.Меликишвили, Корпус урартских клинообразных надписей

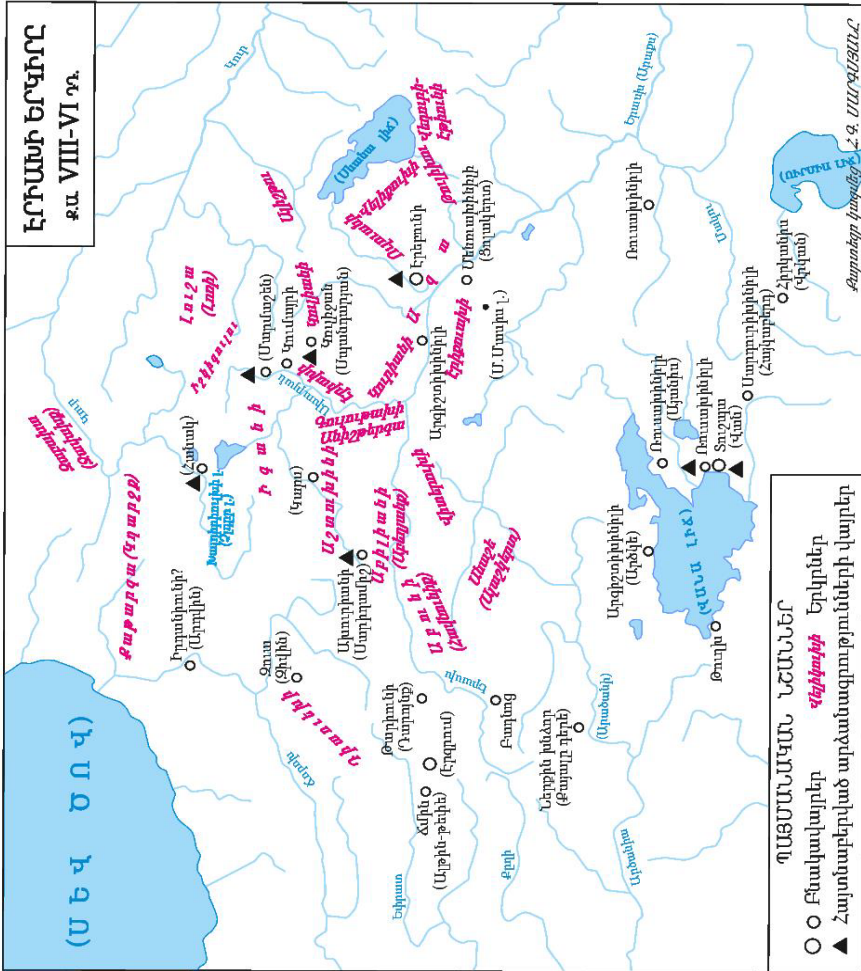
УПД-И.Дьяконов, Урартские письма и документы

СТU I-M. Salvini, Corpus dei testi Urartei, Volume I

СТU IV-M. Salvini, Corpus dei testi Urartei, Volume IV

dr.-drawing

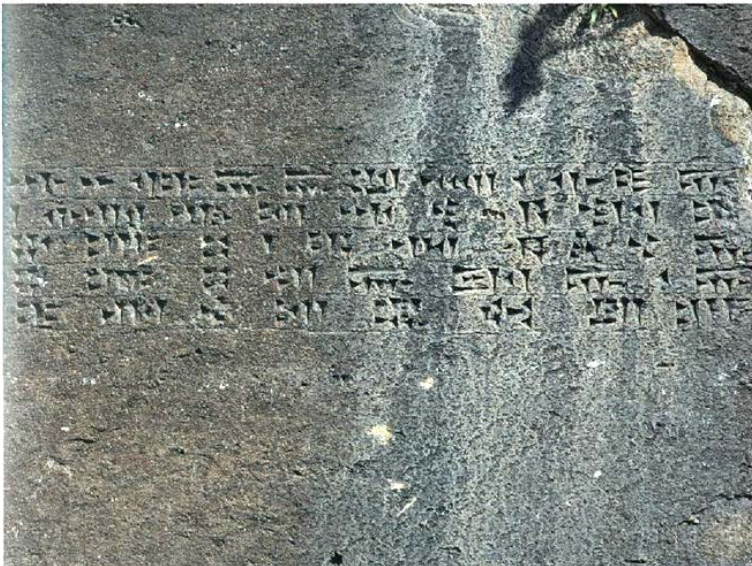
pg.-page

1

2

1.Մպանդարյանի արձանագրություն

2.Մարմաշենի արձանագրություն

1

Ագաթ՝ հանքաքար

2

Ագաթից ուլունք՝ սեպագիր արձանագրությանը (Վանի թանգարան)

Բովանդակություն

Երիախի երկիրը սեպագիր աղբյուրներում	3
Վանտոսայան արձանագրությունները պատմական	
Շիրակի մասին	40
Ասուրաբաբելոնյան աղբյուրները Շիրակի մասին	65
Գրականության ցանկ	67
Չամառոտագրություններ և հապավումներ	72
Աղյուսակներ	74